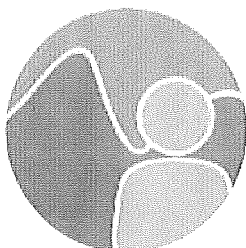

Fjällregionens äganderättsfrågor

Nutida tvisters avlägsna historia

En bakgrund och en forskningspresentation

FjällMistrarapport
Rapport nr: 16
ISSN 1652-3822
dec 2005, Umeå, Sweden

Författare:
Göran Salmonsson
Samtidshistoriska institutet
Södertörns högskola

Sammanfattning

Äganderätten till fjällregionens marker är högeligen omstridd, och tvisterna är i hög grad sprungna ur olika tolkningar av förhållanden som ligger långt tillbaka i historien. Den nuvarande markfördelningen vilar i huvudsak på beslut och åtgärder från slutet av 1800-talet, 1873 års avvittringsstadga och 1886 års renbeteslag. Dessa förutsatte att den överväldigande merparten av markerna då var i kronans ägo. Grunden för kronans (statens) äganderättsanspråk var 1683 års skogsordning, vilken skulle ha gjort all mark, som då saknade enskild ägare, till kronojord.

Den ordning som grundlades i slutet av 1800-talet har i tilltagande grad kommit att ifrågasättas. När gränserna mellan statliga och enskilda ägor fastställdes (den s.k. avvittringen) behandlades markerna som om de fram till dess i grund och botten varit kronojord. Senare tids forskning har ifrågasatt om detta var korrekt. Man har istället hävdats att betydande markområden varit i enskild ägo och att dess innehavare i vederbörlig ordning betalat skatt såsom jordägare. Dessa marker skulle således inte ha varit kronojord utan s.k. skattejord. Den nuvarande fördelningen av ägande- och nyttjanderättigheter skulle i så fall ha tillkommit på felaktig grund.

Frågan om huruvida markerna var kronans eller ej leder in i fler svåra rättshistoriska problem. Två skenbart enkla frågor står i förgrunden: Hur tillkom kronans äganderätt till markerna? Fanns det någon annan erkänd markägare? Svaren på dessa frågor är emellertid beroende av ställningstaganden i omtvistade historiska och teoretiska problem rörande jordägarerätt och skatteväsende. Det gäller både handfasta ting, som t.ex. hur skattläggningen gått till, och mer svårgripbara spörsmål, som hur innebörden av äganderätt har förändrats genom historien. Det har funnits en stor mångfald av former för jordbesittning och det råder oenighet bland forskarna om vilka (om ens några) av dessa jordinnehav som kan likställas med modern äganderätt.

Föreliggande uppsats består därför av två delar. I den första presenteras en del begrepp och forskningsdebatt i jordägan-

derättens historia. Först introduceras begreppen skattejord och kronojord, vilket följs av en redogörelse för diskussioner om vilken äganderättsställning som varit förbunden med dessa båda typer av jord. Det är inte fullt så enkelt att man utan vidare kan likställa skattejord med privat äganderätt och kronojord med statlig äganderätt. Delvis beror detta på att innebörden av äganderätt förefaller ha förändrats över tid, eller åtminstone att det skett förskjutningar beträffande vilka sorters äganderättsanspråk som skyddats av rättssystemet. Den första delen avslutas därför med en redovisning av en del debatt och forskningsresultat angående om och i så fall hur innebörden av äganderätter har förändrats över tid.

Mot denna bakgrund ges i uppsatsens andra del en presentation av en serie tunga inlägg i forskningsdebatten om äganderätten till fjällregionens marker. Längre dominerade en uppfattning som hävdade att kronan från slutet av 1600-talet varit obestridd markägare, medan samerna haft en avgränsad nyttjanderätt till vissa av de nyttigheter man kunde tillgodogöra sig. Meningarna har gått isär något beträffande hur stark nyttjanderätten varit, men samerna har fränkänts status som markägare i modern mening. Från 1980-talet synes det dock ha skett en omsvängning i forskningen. Med stor enfaset har det hävdats att samerna åtminstone fram till 1700-talets mitt erkändes och behandlades som dåtidens motsvarighet till jordägare. Först därefter skulle staten, utan egentlig rättsgrund, ha börjat behandla markerna som kronojord. I detta sammanhang har förvisso relationen till samerna i ståt i fokus för uppmärksamheten, men även nybyggarnas äganderättsställning har tilldragit sig intresse. Frågan har då gällt om jord, som rätteligen borde ha ansetts som enskild egendom, vid avvittringen kommit att behandlas som kronojord. Jag har i denna uppsatsens andra del försökt ge tämligen utförliga presentationer av hur de behandlade forskarna byggt upp sin argumentation.

Innehåll

Jordäganderätt i historien och forskningen – en bakgrundsskiss	5
Konflikter och historia	5
Fjällregionens markkonflikter – en kort skiss av en lång historisk bakgrund	5
Jordnaturer och äganderätter	6
Fjällregionens komplicerade äganderättsfrågor	8
Jord i enskild hand – skatte och frälse	8
Kronojord och regalrätt	9
Kronojord och äganderätt – 1683 års skogsordning	10
Skatteböndernas äganderätt ifrågasatt	11
Skattemannarätt blir äganderätt	12
Äganderätt – en sen uppfinning?	13
Äganderätt – ett föränderligt knippe av rättigheter?	14
Urmannes hävd och rättskyddets förskjutningar	14
Ägosystem – splittrat och samlat ägande	15
Äganderättsliga fördjupningsprocesser – vägar mot ett samlat ägande	15
Fördjupning och fördelning	16
Fjällregionens komplicerade äganderättsfrågor igen	17
Rätten till fjällregionens marker – en forskningsgenomgång	18
Åke Holmbäck (1922)	18
Huvudfråga och grundsyn: tävlan mellan rättsåskådningar	18
Kronans rätt – ursprungligen blott en höghetsrätt	18
Samernas rätt: stark nyttjanderätt, men ej äganderätt	18
Kronan tillägnar sig äganderätt – samisk äganderätt omöjliggörs	19
Kolonisationspolitiken och samernas försvagade ställning	20
Samernas nyttjanderätt säkrad	20
Sammanfattning	21
Filip Hultblad (1968)	21
Nils Arell (1977)	21
Äganderätt till nyttigheterna, men inte till själva marken	22
Skattläggning men inte jordäganderätt	22
Land och vatten blir krono	22
Samerna var aldrig markägare i modern mening	23
Mauritz Bäärnhielm (1977)	24
En omsvängning i forskningen	24
Kaisa Korpjaakko-Labba (1989)	25
Äganderätt är den rimligaste beteckningen på samernas relation till markerna	25
Äganderättens historiska förändringar och tillämpning	25
Den odala, fullständiga äganderätten, tillämpad även i fångstekonomi	25
Den fullständiga äganderätten i praktiken obruten	26
Lapparnas rättsställning – äganderätt till marken	26
Lapparnas rättsställning – arv och andra överlåtelser av mark	27
Skattlanden avgränsade med laga gränser	27
Skattejord eller kronojord?	28
Skatten blev en jordskatt	28
Tillämpning av kameralrättsliga institutioner gällande för skattejord	28
Skattläggningen 1695 – dess bakgrund och innebörd	28
Visar anläggandet av nybyggen att samerna ej ägde marken?	29
Skogsordningen 1683	30
Sammanfattning	30
Nils Johan Päiviö (2001)	30
Samernas marker görs till föremål för myndighetsutövning	30
Staten tillväler sig äganderätten till markerna	31
Kronojord – en förutsättning för avvitrningen och renbeteslagen	32
Lennart Stenman (2001)	32
Skattläggning, laga gränser och avvitrning – vad är problemet?	32
Har det förekommit formell skattläggning före 1873?	32
Är jordebokens kronorubricering att lita på?	33
Gerhard Hafström (1977)	33
Har staten laga fång till markerna?	34
Istället för slutsatser	35
Litteratur	36

Jordäganderätt i historien och forskningen – en bakgrundsskiss

Konflikter och historia

”Nu till nästa sak. Det finns två släkter i kommunen som gjort oss mycket illa, och som du i all framtid måste hata. I det ena fallet bottnar det i en menedsrättegång 1929, i det andra gäller det några myrslåtterrättigheter som en granne lurade till sig av din farmors far 1902, och båda dessa oförrätter skall hämnas med alla medel så snart du får möjlighet, ända tills dom djävlarne erkänt och betalat, och dessutom bett om ursäkt på sina bara knän.”

(Matti introduceras i vuxenlivet av sin far, Mikael Niemi, *Populärmusik från Vittula* s. 173)

I en trivial mening har alla konflikter en historia. Ett historiskt perspektiv kan därför vara en hjälp för att förstå konflikter. Men historia är också ofta en del av konflikter. Historia mobiliseras för att motivera ståndpunkter och anspråk och de tvistande parterna har vanligen olika versioner av vad som hänt och hur olika händelser skall tolkas. Man kunde naturligtvis önska, att en lidelsefri, strikt objektiv och sanningssökande historieforskning skulle undanröja grunden för ett sådant bruk av historien, men det måste nog stanna vid en önskan. Även om detta forskningsideal i princip vore möjligt att leva upp till, låge de praktiska svårigheterna kvar. Ibland är källmaterialet så knapphändigt att det blott kan ge underlag för mer eller mindre välgrundade hypoteser och tolkningar. Ibland är källmaterialet så omfattande, mångfacetterat och mångtydigt, att det endast går att använda om man startar med antaganden om vad som är väsentligt att ta fasta på. Självfallet betyder inte detta att historikernas forskarmödor skulle vara förgäves. Tvärtom, de hjälper oss veta både mer och bättre, men det är nästan aldrig så enkelt, att man kan ”gå till källorna” för att avgöra hur det egentligen var. Enskilda fakta går vanligen bra att fastställa, men så snart man skall säga vad de betyder blir man ofrånkomligen hänvisad till tolkningar. Givetvis kan även tolkningar vara bättre eller sämre underbyggda, men inte ens den mest välunderbyggda tolkningen av ett historiskt skeende uttalar sig om vad som är rätt eller fel idag. Detta sista steg ligger utanför vetenskapens domän. Historia kan hjälpa oss att förstå konflikter, men den kan inte lösa dem.

Inte minst gäller detta konflikter om mark (såsom t.ex. myrslåtterrättigheter). Där mobiliseras med stor frenesi historien för att styrka bättre till marken i sig eller till de nyttigheter som marken ger – och där infinner sig svårigheter på alla tänkbara nivåer, från de rent praktiska, såsom att arkivbränder, översvämningar, omflyttningar, slarv och allmän förgängelse stundtals gör det hart när omöjligt att stödja påståenden med dokument, till de rent filosofiska, såsom att det inte finns några slutgiltiga entydiga svar på frågorna om vad en äganderätt är och hur den vidmakthålls över tid. Man finner exempel på alla dessa svårigheter i fjällregionens tvister om vem som äger markerna och vem som har rätt att använda vad markerna ger. Grunden för de stridiga anspråken sträcker sig här långt tillbaka i historien och forskningen inom området har (förhoppningsvis) bara börjat. Det återstår åtskilliga frågor att besvara, och man kan bara hop-

pas att det skall finnas intresse och resurser för att fortsätta det arbete som inletts. Denna uppsats kommer inte att lämna något nytt material eller nya svar till dessa frågor. Avsikten är blott att mot en mera allmänt hållen bakgrund presentera de tyngsta bidragen i den befintliga forskningen.

Fjällregionens markkonflikter – en kort skiss av en lång historisk bakgrund

Påståendet att fjällregionens marktvister har en lång historia kan betyda två saker. Den första är att tvisterna pågått länge. Det är i och för sig korrekt. Olika parter anspråk på marker och deras nyttigheter har korsat varandra genom århundraden och dessa tvister har fått fler dimensioner allt eftersom det tillkommit nya värden att utvinna från markerna (t.ex. bergsbruk, vattenkraft, turism). I detta avseende skiljer sig troligen inte fjällregionen från andra delar av världen. Den andra betydelsen är att nutidens tvister går tillbaka på förhållanden och skeenden, som ligger mycket långt tillbaka i tiden. Inte heller i detta avseende torde fjällregionen vara unik. Förhållandet att konflikterna har en lång historia i denna andra mening bidrar emellertid till att göra dem komplicerade att hantera. Rättshistorien blir en oupplöslig del av nutidens stridigheter. Det handlar då inte enbart om dåtidens lagar och rättspraxis, utan även om själva äganderättens innebörd under olika historiska epoker. Fakta i målet talar endast genom rättshistoriska tolkningar. Om de tvistande parterna inte själva uppfattar det som att de gör tolkningar, det vill säga om de ser sina tolkningar som om de vore fakta, kan det bli svårt att nå fram till lösningar. Det är denna andra betydelse av ”lång historia” som är aktuell i denna uppsats. Jag kommer därför lite senare i uppsatsen försöka presentera dels några brottstycken ur fastighetsrättens historia, dels några inslag i modern svensk äganderättshistorisk forskning, innan jag övergår till att ge tämligen utförliga presentationer av de forskningsresultat som direkt handlar om fjällregionen.

Med en lätt tillspetsning kunde man säga att det bara är två kliv från dagens marktvister tillbaka till 1600-talet, eller kanske till och med 1500-talet. Den nuvarande fördelningen av fjällregionens marker och deras nyttigheter går tillbaka på förhållanden som etablerades under 1800-talet. Två företeelser har haft en avgörande betydelse, avvittringen och 1886 års renbeteslag. Avvittringen innebar att man drog upp gränser mellan statligt och enskilt ägda marker. I Jämtland och Härjedalen skedde detta i enlighet med avvittringsstadgor från 1820-talet. I Västerbotten och Norrbotten kom arbetet av flera skäl inte igång förrän ett halvsekel senare och det blev en mycket långdragen process.

Den nuvarande markfördelningen i lappmarkerna är i hög grad ett resultat av de gränsdragningar och fastighetsbildningar som gjordes i enlighet med 1873 års avvittringsstadga. Självfallet har ägarbildningen förändrats därefter genom köp, byten, arvsskiften och annat, men dessa förändringar har skett med utgångspunkt i den

fördelning som fastställdes genom avvittringen. Stora områden blev därigenom också avgränsade som statlig egendom. 1886 års renbeteslag gav samerna rätt till renbete, jakt och fiske på dessa statliga marker och i begränsad omfattning på enskilda marker. Lagen har därefter reviderats ett antal gånger, men grundprincipen har förblivit densamma. Renskötande samer har haft rätt att tillägna sig avgränsade nyttigheter från marker, som de inte själva varit ägare till. Deras bruksrätt är förvisso stark – Bertil Bengtsson menar att den är av sådan art att den omfattas av grundlagens egendomsskydd¹ – men den har tydliga gränser och den är förlagd till någon annans egendom. Denna konstruktion har legat till grund för olika typer av strider och rättsliga tvister. Enskilda ägare har ifrågasatt renskötande samers rätt att bruka nyttigheter på deras mark. Staten har hävdats sin rätt att efter eget skön disponera sin egendom, såsom i fallet med småviltjakten, vilket bruksrättsinnehavare uppfattat som intrång i deras rätt. Från olika håll har det ifrågasatts om staten är rätt ägare till marker. Journalisten Svante Isaksson fångade i sin bok "Ingen frid i fjällen" (1999) upp de starka känslor som markstriderna satt i omlopp och uppföljaren "När staten stal marken" (2001) gav redan i sin titel mer än en antydning om att hela grunden för den rådande ordningen var ifrågasatt.

En förutsättning för den ordning som fastställdes i slutet av 1800-talet var att den övervägande merparten av lappmarkerna var kronojord och därmed i grund och botten statens egendom. Visserligen hade en del mark upplåtits åt enskilda i avsikt att den skulle bli privatägd, men formellt sett var det mesta alltså kronojord. Detta äganderättsanspråk gick i sin tur tillbaka på 1683 års skogsordning, som sade att de skogsområden, som inte kunde visas tillhöra någon enskild person eller samfällighet, var kronans egendom. Trots att den talade om skog har 1683 års förordning och påbud ansetts omfatta även fjällen. Tanken var då ungefär följande: I och med 1683 års förordning upphörde det att finnas ödemark i Sverige, ty om något område var öde, så var det kronans egendom. När detta påbud utfärdades framställdes det i sin tur som en förtydligande upprepning av Gustav Vasas uttalande i ett brev från 1542, där han sade att de ägor som låg obbyggda hörde 'Gud, oss och Sveriges krona till' och ingen annan.² Lappmarkerna skulle alltså kunna sägas ha varit kronans sedan 1500-talet.

Nu inställer sig dock ett problem. Lappmarkerna var inte öde, åtminstone inte i den vardagliga betydelsen av ordet, och det var väl känt av konungarikets regenter. Sedan flera sekler hade man tagit upp skatt från lappmarkernas befolkning. Ägde denna befolkning markerna där de levde? Den frågan innehåller så många svårigheter att det torde vara lönlöst att hoppas på ett definitivt svar. Man kan göra det lite lättare för sig genom att istället fråga hur samernas förhållande till markerna behandlades av det svenska rikets rättsordning. Om det då skulle visa sig att samer behandlats som ägare till marker, så innebär det att dessa områden inte saknade ägare, och således ej skulle ha blivit kronans jord enligt 1683 års skogsordning. Därmed öppnas också frågan om hur giltiga förutsättningarna för avvittringen och den äganderättsordning som fastställdes i slutet av 1800-talet var. Statens ställning som ägare kan ifrågasättas i en utsträckning, vars konsekvenser är svåra att överblicka.

Avvittringens förutsättningar har också ifrågasatts på andra grunder. Förrättningarna skulle dra upp gränsen mellan statliga och enskilda ägor. Områden där det redan fanns en erkänd laga gräns skulle inte beröras. Huruvida det fanns laga gränser eller ej är sammanflätat med frågan om fastigheten blivit skattlagd i vederbörlig ordning, vilket har visat sig vara en mer komplicerad fråga än man i förstona kunde förledas att tro. Olika uppfattningar om administrativa åtgärder under 1700- och 1800-talen resulterar i motstridiga äganderättsanspråk idag.

Nutidens tvister om rätten till land och vatten i fjällregionen

sträcker således långt tillbaka i historien och efter två kliv – det första till avvittringen och renbeteslagen, det andra till dessas förutsättning att marken var kronojord – är man tillbaka i 1500-talet. Man träder då in i en tid när kungamakten sökte bringa ny ordning i skatteväsendet och fixera de så kallade kamerala jordnaturerna, vilka kommit att spela en stor roll i våra dagars marktvister.

Jordnaturer och äganderätter

Åtskilliga av de senaste decenniernas tvister om rätten till land och vatten i fjällregionen har gripit tillbaka på gamla och omtvistade begrepp. Ofta har argumenten handlat om så kallade kamerala jordnaturer och vilken äganderättsställning sådana jordnaturer gav olika parter. Debatten om dessa redan i sig själva kniviga problem har blivit ytterligare invecklad på grund av att flera delvis olika problem flätats samman. En fråga har gällt vilka äganderättsanspråk som upprätthållits vid innehav av jord av olika jordnatur, en annan fråga har gällt själva innebörden av äganderätt. Åtminstone vissa begrepp och deras innebörd förefaller ha förändrats genom historien, men forskarna har haft (och har alltså fortfarande) delade meningar om vilka som förändrats och hur. Genom historien har dessutom begreppen varit föremål för debatt bland de dåtida rättslärda, och insprängt i dessa debatter har det funnits en hel del intressekamp.

Det är närmast ogörligt att ge en kort och klagörande definition av jordnatur.³ Jord av olika kameral natur skilde sig åt bland annat med avseende på äganderättsförhållanden, dispositionsrätt och skatter. När en fastighet (eller ett hemman) fördes in i jordebok⁴ noterades också vilken kategori den tillhörde. Denna ordning härrör från vasatid. Kort efter sitt maktövertagande inledde Gustav Vasa arbete med att reformera rikets finansförvaltning. Det finansiellt trängda läget gjorde det angeläget att bringa klarhet i kronans intäkter, vilket bland annat innefattade att skapa större ordning i skattläggningen. Åren runt 1540 igångsattes en intensiv verksamhet med skattläggning och upprättande av jordebok i flera delar av landet.⁵ Några direkta instruktioner för hur jordeboken skulle föras hade inte utfärdats.

Fotnot

¹ Bengtsson 1987 s. 14 ff, 20

² Detta citat återges ofta och stavningen varierar hos olika författare. I den tryckta versionen av Gustav Vasas brev har det följande form: "... Förty att sådana äger, som obygda liggie, höre Gud, oss, och Swerigis Crone till, och ingen annen, ..." Konung Gustaf den förstes registratur Band XIV s. 42

³ Nationalencyklopedin ger följande definition: "jordegendoms i äldre jordeböcker angivna egenskap av krono-, skatte- eller frälseegendom. I jordeböckerna hade man under 1500-talet indelat landets hemman i olika kategorier alltefter deras jordnatur, som i sin tur var beroende av äganderätts- och skatteförhållanden." Den vanligen så pålitliga gamla uggan (Nordisk Familjebok, 2 uppl.) säger: "den olika natur, som utmärker olika jordbruksfastigheter med hänsyn dels till eganderätten, dels ock till dispositionsrättens omfattning. Jordnaturen är af tre slag: ..."

⁴ I någon mån kanske man kan likna jordebok med ett fastighetsregister. Kronans jordeböcker var emellertid ursprungligen förteckningar över kronans ordinarie inkomster. Fastigheter som inte gjorde ordinarie betalningar till kronan togs därför inte med. Jordeboksföringen genomgick en del förändringar och mot slutet av 1600-talet började kronans jordeböcker mer likna ett fastighetsregister. Jan Eric Almquist ger följande definition av jordebok i kameral mening: "ett fögderisvis upprättat register över alla inom distriktet räntepliktiga fastigheter med utsättande av deras mantal eller däremot svarande beteckningar, namnen på fastighetsinnehavarna, kronans räntor samt övriga kamerala omständigheter". (Almquist 1964 s. 203)

⁵ Se Dovring 1951 s. 162 ff

Till en början hade den främst karaktär av räntelängd, där det angavs vad de skattskyldiga⁶ skulle erlägga. De fördes in i längden indelade efter jordnatur – skatte, krono och frälse (vi skall strax återkomma till presentationer av dessa kategorier). Härtill kom ytterligare två kategorier, reducerade (indragna) kyrkogods, i sin tur fördelade på underavdelningar, och konungens arv och eget.⁷ Vidare fanns det allmänningar knutna till olika samfälligheter (by, socken, härad). Slutligen kunde åbor inneha jord med olika typer av besittningsrätt. Under den enkla indelningen i tre jordnaturer låg således en långt mer komplex verklighet, både reellt och kameralt.

I kortfattade framställningar brukar man dock nöja sig med att skilja mellan de tre kategorierna skatte-, frälse- och kronojord och lyfta fram skillnader med avseende på "ägare"⁸, brukare, besittning, skatter och avgifter, samt fastighetsbildning. I samtliga dessa avseenden skedde förändringar, varav några kommer att beröras senare. Här ges blott en hårt schematiserad bild.

Skattejord och frälsejord (adelns skattebefriade jord) var i enskild ägo, medan kronojord tillhörde kronan (vilket under modern tid blir allt lättare att översätta till att den var statligt ägd). Brukaren av skattejord var dess ägare, skattebonden. Denne betalade skatt till staten (kronan), men denna betalning var inte ett vederlag för rättigheten att bruka jorden. Besittningen var ärftlig och inte tidsbegränsad. Frälse- och kronojord kunde brukas i olika former. Innan den storskaliga huvudgårdsdriften i början av 1800-talet på allvar började vinna insteg i Sverige, brukades merparten av frälsejorden av bönder som med ett anakronistiskt uttryck arrenderade en gård av en frälseman. Den överväldigande merparten av kronojorden brukades på samma sätt. Till det yttre skilde sig dessa frälsebönders och kronobönders levnadsvillkor vanligtvis föga från skatteböndernas. Deras ställning var dock en annan. De var landbor (eller åbor) och betalade avrad, det vill säga ett vederlag för rättigheten att bruka jorden och denna rättighet var avhängig ägarens medgivande. Besittningen var tidsbegränsad och man betalade städja vid tillträdet liksom vid övergång till ny legoperiod. Frälsejorden var befriad från ordinarie skatter. Lite stiliserat kunde man säga att frälsemannen ägde både jorden och räntan av jorden, medan skattebonden ägde jorden, men inte dess ränta. Kronan ägde både jorden och räntan av kronojord och räntan av skattejord. Åbon på frälse- och kronojord ägde varken jorden eller dess ränta. Vad slutligen gäller fastighetsbildningen var skattejorden generellt sett underkastad fler och mer långtgående inskränkningar än frälse- och kronojorden. För ett skattehemman gällde till exempel en fullsuttenhetsprincip, det vill säga hemmanet skulle vara lagom stort för att försörja ett hushåll och klara av skattebetalningen. Det fick därför inte delas upp (hemmansklyvning) hur som helst, ej heller tilläts det bli alltför stort.

I Norrland fanns det i stort sett ingen frälsejord. Den stora tvistefrågan har varit huruvida markerna har varit av skatte- eller krononatur. Detta har bland annat gjort att man kommit att fästa sig vid vad som betalades in till kronan. Kanske kan det verka vara av underordnad betydelse vad inbetalningen kallats när pengarna ändå gick till samma mottagare. När det gäller äganderättsanspråken är dock skillnaden stor. Förhållandet att man betalade skatt, inte avrad, var ett uttryck för att man själv ägde sin jord. Det är emellertid inte fullt så enkelt att man kan dra en klar och entydig förbindelselinje mellan skattebetalning och jordägarerätt. Vissa skatter låg på jorden (grundskatter), andra var personella. Om den som nyttjat ett markområde skall kunna hävda ett äganderättsanspråk måste den skatt, som han betalat, ha legat på jorden. Men inte ens det förhållandet att ett hemman enligt jordebok påförts skatt har utgjort någon garanti för att det tillerkänts skattenatur och äganderätt för dess innehavare.⁹ Härtill kommer att man inte alltid talade i

termer av äganderätt när det gällde skattejord. Fram till och med 1700-talet låg det närmre till hands att säga, att man besatt jorden med skattemannarätt. Som vi kommer att se har både dåtida rättslärda och nutida forskare på olika grunder ifrågasatt om man kan likställa skattemannarätt med äganderätt.¹⁰ Förhållandet mellan skattenatur och privat äganderätt är således inte alldeles okomplicerat.

Å andra sidan betydde inte jordebokens kronotitel nödvändigtvis att kronan ägde marken. Den förenklade tredelningen i skatte, krono och frälse infördes 1724. Ursprungligen hade man använt sig av en mer finfördelad indelning av olika sorters hemman, men undan för undan hade olika hemmanskategorier slagits samman. I 1696 års jordebok var man nere i fyra kategorier, och 1724 gjorde således en sista sammanslagning. En följd av dessa förändringar var att fastigheter av olika slag och ursprung kom att föras in under någon av de tre kvarvarande kategorierna. De flesta överflyttningarna gick till jordebokstiteln krono, vilken följaktligen kom att inrymma en tämligen brokig samling hemman.¹¹ Förändringarna kan visserligen beskrivas som en förenkling av jordeboksmetoden, men de var i minst lika hög grad ett uttryck för att kronan sökte vidga och stärka sina äganderättsanspråk. På en del av de fastigheter, som antecknades som krono, fanns det flera äganderättsanspråk, och jordebokens uppgift betydde inte nödvändigtvis att kronan (eller staten) hade bättre rätt.¹²

Det finns ytterligare en komplikation att ta fasta på när det gäller äganderättsfrågorna i Norrland. Vem kan göra vilka anspråk på obrukade, obebodda områden? Och vilka krav skall man ställa för att anse ett område brukat? Under senare delen av 1800-talet vann doktrinen, att endast bofast jordbruk kunde utgöra en grund för (privata) äganderättsanspråk, ett allt starkare stöd. Anspråk som baserades på andra former av markanvändning, såsom jakt, fångst och nomadiserande boskapsskötsel, trängdes undan.¹³ Doktrinens rimlighet har ifrågasatts. Man kan också fråga huruvida rättsväsendet alltid följt denna doktrin, eller om även andra former av markanvändning under någon period kunnat ligga till grund för skyddade äganderättsanspråk.

Oavsett hur man svarar på den frågan återstår frågan om vem, om någon, som kan sägas äga mark, som det inte finns några enskilda anspråk på. Under medeltiden började den svenska kronan hävda regalrätter, som var ett slags statliga höghetsrätter. Dessa innefattade bland annat vattenregalet och bergsregalet, som gav kronan någon form av rätt till öppna vattenvägar (hit hör den så omstridda "kungsådran") och till mineraler. Samma

Fotnot

⁶ Även landbor på krono- och frälsejord betalade vissa skatter. Kronoböndernas betalning för jorden var dock inte en skatt, utan avrad. Frälsebönderna betalade avrad till jordens innehavare, frälsemannen. Det var frälsemannen som var skattebefriad, varför utrymme för hur stor avrad han kunde utkräva av landbon ungefär kan sägas ha motsvarat den grundskatt som betalades av skattebonden.

⁷ Wirsell 1968 s. 53 ff

⁸ Citationstecknen markerar att det är omtvistat om det är rättvisande att använda ägarbegreppet i detta sammanhang. Denna markering görs endast här. Jag kommer att använda orden ägare och ägo i återstoden av avsnittet utan att sätta dem inom citationstecken.

⁹ Se t.ex. Schalling 1927, särskilt s. 58 f.

¹⁰ Jfr även Ulla Roséns karakterisering av bondeklassens förändring till en klass av hemmansägare, Rosén 1994 s. 85 f, 91 f.

¹¹ Se Wirsell 1968 s. 83 ff, Hafström 1969 Avd II kap. 2, Almquist 1964 s. 204–219

¹² Se t.ex. Hafström 1977

¹³ Se Korpijaako-Labba 1994 kap. 1

tankefigur kunde användas på obygd mark.¹⁴ Kronan (staten) skulle då ha en höghetsrätt till all mark, som ingen annan kunde hävda sig äga. Det är emellertid fortfarande oklart vad en sådan regalrätt inneburit äganderättsmässigt. Meningarna därom har varit delade, både bland rättslärda under olika epoker och bland rätthistoriska forskare. Den uppfattning som kodifierades vid avvittringen och i den första renbeteslagen var att fjällbygden var obygd och att den därmed var statlig egendom. Båda komponenterna i den uppfattningen har ifrågasatts.

Förhållandet mellan kronatur och statlig äganderätt är således inte alldeles okomplicerat, det heller.

Fjällregionens komplicerade äganderättsfrågor

Äganderättsfrågorna i fjällregionen är således ytterst komplicerade och nutidens tvister inrymmer både rätthistoriska och äganderättsteoretiska meningsskiljaktigheter, som kanske inte har någon entydig lösning. På en nivå handlar det om att avgöra vad som varit av skatte- respektive kronatur. På en annan nivå handlar det om vad de olika jordnaturerna inneburit äganderättsmässigt. På en tredje nivå handlar det om innebörden av äganderättsbegreppet, både historiskt och teoretiskt. Det säger sig självt att jag inte kunnat lösa problemen. Jag har inte ens förutsättningar att försöka finna lösningar. Vad jag i det följande ämnar göra kan delas upp i tre delar. Först ges en översiktlig redogörelse för tillkomsten av jordebokstitlarna skatte och krono samt debatten om vad de inneburit äganderättsmässigt. Därefter följer en presentation av några viktiga bidrag till den moderna svenska äganderätthistoriska forskningen. Dessa två delar är avsedda att tjäna som bakgrund till den tredje delen, där forskningen om rätten till fjällregionens marker ges en tämligen detaljerad presentation.

Jord i enskild hand – skatte och frälse

När arbetet med att uppställa jordeböcker inleddes var jorden sedan tidigare indelad i olika jordnaturer. Skatte- och frälsejorden kan på ett sätt sägas ha ett gemensamt ursprung i det de stammar ur odalhemman, det vill säga hemman, som sedan urminnes tid varit föremål för enskilt ägande, och som vanligen uppkommit genom att man uppodlat ödemark. Under 1200-talet började gemensamma skyldigheter fixeras i bestämda skatter, som lades på de jordägande bönderna. Det fanns dock möjlighet att befrias (frälsas) från skatt (ordinarie utskylder) genom att göra rusttjänst. Kunde man uppfylla ett åtagande att göra vapentjänst till häst fick man löfte om frälse för sin jord. Förmådde man inte fullgöra prestationen återgick man till sitt gamla stånd. I princip var det alltså ganska lätt röra sig över gränsen mellan bonde och frälseman och så förblev det under hela 1400-talet. Det dröjde in mot senare delen av 1500-talet innan frälsemännen lyckas etablera sig som ett slutet adelsstånd, med särskilda privilegier. Därefter fick endast de som tillhörde adeln äga frälsejord, och tillhörighet till adelsståndet hade man genom födsel eller genom en särskild upphöjelseakt. Parallellt med denna utveckling (eller snarare maktkamp) började skattejord och frälsejord behandlas olika i lagstiftningen.¹⁵

Under medeltiden pågick en mer eller mindre kontinuerlig maktkamp om tillägnelsen av jordens merprodukt. Om förmögna frälsemän lyckades förvärva skattejord, som därmed blev frälse, undandrogs kronan skatteintäkter. Så länge inte rusttjänsten var reglerad i relation till frälsejordens storlek, hade därför kronan

intresse av att begränsa frälsemännens rätt att köpa skattejord. Detta bidrog till att dra en allt tydligare markerad gräns mellan skatte- och frälsejord. Om istället en skattebonde utvidgade sitt jordinnehav undandrogs potentiell skatteintäkt från kronan. Ur kronans synvinkel var det önskvärt att jorden fördelades på ett optimalt antal beskattningsobjekt. Strävan blev därför att göra bönderna fullsuttna (eller fullsättes), det vill säga de skulle inneha så mycket jord – varken mer eller mindre – att de klarade av att dels försörja ett hushåll, dels fullgöra sina skatter. Följden av detta blev att skattejorden under 1400-talet underkastades en del inskränkande bestämmelser. Bonden fick inte lägga under sig mer jord än vad som behövdes för att vara fullsutten. Även härigenom drogs en skarpare markerad gräns mellan jordnaturerna. För frälsejorden gällde fri fastighetsbildning, medan skattejorden fick vidkännas påtagliga restriktioner i detta avseende.¹⁶

Äganderätten till skattejorden kom således tidigt att präglas av vissa inskränkningar och dessa skulle under 1500- och framförallt 1600-talet utökas väsentligt. Vi skall återkomma till detta efter att vi berört den tredje jordnaturen (krono), eftersom de tilltagande inskränkningarna delvis hänger samman med att kronans äganderättsanspråk skruvades upp. Först behöver emellertid några ord sägas om en annan sorts begränsning av jordägarens forfogande över sin jord, emedan tillämpningen av denna begränsning har använts som kriterium för att särskilja skattejord från kronojord. Det handlar om reglering av hur innehavaren kunde avyttra sin egendom. Man skilde här mellan arvejord och avlingejord, d.v.s. förvärvad jord. Det man hade förvärvat kunde man i allmänhet disponera fritt, men det man hade övertagit som arv var underkastat bestämda restriktioner; arvejorden var föremål för bödrätt. Detta gällde både skatte- och frälsejord. Arvsreglerna satte tämligen strikta gränser för hur arvejorden skulle överföras mellan generationerna. Den kunde inte fritt testamenteras bort. Släkten ägde därtill giltiga anspråk, som lade restriktioner på köp och försäljning av jord. Bland annat förelåg uppbudsplikt. Ville någon sälja arvejord skulle den först uppbjudas på tre häradsting. Släktingar (bördemän) hade rätt att lösa in arvejord, som utbjöds till försäljning, och de kunde klandra redan genomförda försäljningar och få dem upphävd.¹⁷ Med viss rätt kan man, menar Christer Winberg, tala om en släktingarnas "medäganderätt" till en persons jord. Släktskapsförhållandena kunde sträcka sig långt och domstolarna kunde godta mycket gamla anspråk. Olika slags klander och lösningsrätter gav under 1500- och 1600-talen upphov till oklara och flytande besittningsförhållanden. I och med 1720 års bödrättsförordning avgränsades gruppen av bördemän kraftigt, men det dröjde till 1863 innan bödrättsinstitutet helt avskaffades.¹⁸

Dessa restriktioner i jordinnehavarens rättigheter illustrerar förvisso att äganderätt aldrig är något enkelt eller absolut fenomen, men det främsta skälet till att de berörts här är att de kan användas för att avgöra om ett markområde betraktats som kronojord eller ej. Om till exempel uppbudsplikten inte fullgjorts kan man hävda att det var kronojord. Om bördemäns anspråk sanktionerats kan man hävda att det inte var kronojord. Som vi kommer att se har frågor om hur man förfarit vid överlåtelse av jord använts som argument i frågan om vilken jordnatur det rört

Fotnot

¹⁴ Jfr Äqvist 1985 s. 183 ff

¹⁵ Hafström 1969 s. 123 ff

¹⁶ Detta och föregående stycke, Hafström 1969 s. 123 ff, Wirsell 1968 s. 5 f, Thomson 1923 s. 7–14. Jag har här helt bortsett från det andliga frälset.

¹⁷ Se Almquist 1964 s. 161–166

¹⁸ Winberg 1985 kap. 5 och s. 142 (cit. s. 142)

sig om och i förlängningen vem som kan sägas ha ägt marken. Den kanske mest centrala punkten i de nutida tvisterna om rätten till fjällregionens markområden har, som tidigare nämnts, gått tillbaka just på frågan om huruvida de varit att betrakta som kronojord eller inte.

Kronojord och regalrätt

Det är lite oegentligt att använda kronojord som samlingsbeteckning bakåt i tiden på den jord som så småningom skulle komma att införas som krono i jordebok. Dess ursprung är delvis höljt i dunkel. Sedan tidig medeltid fanns en godsmassa under namn Upsala öd, vars avkastning tillkom konungen. Den som innehade kronan hade även gods i enskild ägo, vilka under titeln "arv och eget" hölls skild från Upsala öd, och rimligen borde det inte ha funnits någon vilja att slå dem samman innan det svenska riket hade blivit ett arvkungadöme. Med ihärdig energi och stundtals hänsynslösa metoder samlade Gustav Vasa ihop ett stort enskilt godsinnehav och han gjorde ingen klar åtskillnad mellan sin enskilda och kronans ekonomi. Vid arvskiftet efter Gustavs fränfalle var man likväl tvungen att behandla det som förts som "arv och eget" för sig, och det kom att föranleda en del tvister inom dynastin. Efter det att jordbesittningen åter sammanförts i Gustav II Adolfs ägo upphörde den särskilda förvaltningen av arvegods, men det dröjde till 1696 innan de överfördes till rubriken krono i jordeboken. Kronans tillgångar hade också utökats kraftigt genom Gustav Vasas indragning av kyrkans jord. Dessa besittningar hade förts under flera olika jordebokstitlar, som markerade deras ursprung. Även denna jord överfördes 1696 till rubriken krono.¹⁹

Kronojorden hade alltså skiftande ursprung, men de delar som hittills nämnts hade hela tiden haft en ägare av något slag – det hade varit land med herrar. Men vem hade rättmätiga anspråk på ödemarker, på herrelöst land (*res nullius*)? I Göta- och Svealandskapen var förmodligen omfattningen av herrelöst land obetydlig redan under tidig medeltid, om det ens funnits någon alls så sent. Allmänningejorden i dessa landskap ansågs tillhöra menigheten i någon form av kollektivt ägande. I Norrland däremot betraktades allmänningarna som herrelöst land, även om det fanns en del restriktioner för hur man kunde förfara med dem. Så långt Hälsingelagens giltighet sträckte sig (upp till Umeå och Bygdeå) fanns det regler för hur mycket mark en nybyggare fick lägga under sig. Åtminstone så tidigt som i början av 1300-talet hade därtill en del av allmänningejorden delats upp på så sätt att byar och socknar lagt under sig den omkringliggande marken på ett sätt som liknade de sydligare landskapen, det vill säga de betraktades som samfällighetens gemensamma ägor. Vid samma tid började kronan hävda höghetsrätt till områden norr om Hälsingelagens giltighetsområde. Man meddelade rätt att kolonisera områden och för att uppmuntra kolonisation gav man skattefrihet under en inledande bosättningsperiod.²⁰

Hur skall då detta förstås med avseende på äganderättsanspråk på jorden? Kungamakten gjorde i början av 1300-talet (och förmodligen redan lite tidigare) gällande att den hade en dispositionsrätt över obygderna. Jan Eric Almquist menar att det saknades legalt stöd i den inhemska rätten för sådana anspråk.²¹ Det hindrade inte att man fortsatte utfärda brev och stadgor, vilket resulterade i att kungamakten under 1300-talet tillade sig dispositionsrätten till allt herrelöst land i Finland och Norrland, och i början av 1400-talet vidgades anspråken till att gälla allmänningar som låg inom landskapen.²² Dispositionsrätten tog sig uttryck just i att kungamakten gav donationer på jord, tillät och uppmuntrade nybyggen samt ingrep mot dem som på olika sätt lade hinder i vägen för nybyggen. Den som var villig

att betala skatt skulle ha rätt att anlägga ett nybygge såvida det inte inkräktade på befintliga ägoområden. Enligt Almquist var det fiskala intressen som vägledde kronan. Skatt utgick efter bondetal (ej jordetal)²³ och var därför oberoende av jordinnehavets reella storlek. Skattebeloppet var lika för var och en som kunde anses vara fullsutten. För att öka kronans intäkter gällde det alltså att åstadkomma fler skattebetalare istället för att låta befintliga skattebetalarenheter vidga sina jordbesittningar. Denna politik fullföljdes av Gustav Vasas kolonisationspolitik, som innebar en strävan att få till stånd nyodlingar som kunde skattläggas. Inriktningen mot att åstadkomma skattlagda nybyggen ser Almquist som ett uttryck för att den höghetsrätt som hävdades inte var ett anspråk på äganderätt.

Att det /.../ icke varit konungens mening att tillägna sig eller kronan någon privat äganderätt till allmänningejorden i Norrland, framgår i viss mån av det betydelsefulla faktum, att nybyggarna liksom i äldre tid utan vidare efter frihetsårens utgång erhöles skattemannarätt till sina intagor. Till jämförelse må nämnas, att de nybyggen, som samtidigt upptogs å kronans ek- och bokskogar i södra Sverige, vilka obestriddligt lågo under kronans privata äganderätt, istället som regel tilldelades krono natur. Denna omständighet gör det mer än sannolikt, att Gustav Vasas åtgärder för att påskynda Norrlands kolonisation och uppodling endast voro ett uttryck för den sedan gammalt gällande höghetsrätten, men ingalunda åsyftade att göra intrång i någon lagligt grundad äganderätt till allmänningarna. De norrländska byalagens rätt till de stora obygderna hade åter enligt konungens mening endast karaktär av en tillfällig ockupation och måste därför giva vika, så snart en person, som ville och kunde uppodla marken, anmälde sig som nybyggare. De norrländska allmänningarna betraktades alltså av statsmakten fortfarande såsom *res nullius*.²⁴

Enligt detta synsätt fanns de således alltså herrelöst land och kronan hade en höghetsrätt till detta, men det gjorde inte obygderna till kronojord i betydelsen statlig egendom.²⁵

Kronans höghetsrätt till den jord som saknade exklusiv ägare tillhörde vad man brukar kalla regalrätterna. Till regalerna hörde bland annat rätten att uppta skatt, myntning, lagstiftning, samt förfogande över skogar och gods som ingen med exklusiv rätt kunde hävda sig som ägare till.²⁶ Thomas Wallerström menar att den regalrättsliga doktrinen började göra vissa insteg i det svenska riket från och med den senare halvan av 1200-talet, och

Fotnot

¹⁹ Hafström 1969 s. 105–111, Almquist 1964 s. 204 ff, 209–216

²⁰ Almquist 1928a s. 369 ff, Kuylensstierna 1916 s. 23 f

²¹ Almquist 1928a s. 370

²² Almquist 1928a s. 372

²³ I det äldsta skatteväsendet var skatten troligen rent personell. De skatter som blev ständiga utlagor torde sedermera stegvis ha överförts på jorden. Det i skatte- och fastighetssammanhang så vanliga begreppet mantal har i och med denna förskjutning i beskattningsgrunden genomgått en motsvarande förskjutning, från att beteckna personerna till att bli en sorts pragmatisk mättenhet för jordägarnas avkastning eller bärkraft.

²⁴ Almquist 1928a s. 375

²⁵ Samma uppfattning hos Kuylensstierna 1916 s. 26 ff. Under tidig medeltid synes emellertid kungliga godskomplex ha kunnat växa fram ur regalanspråken. Det har då rört sig om fall där konungens tredjedel av allmänning utskiftats och sedan använts vid byte. Se Rosén 1949 s. 38 f.

²⁶ Se t.ex. Åquist 1985 s. 179 f, Wallerström 27 f, 299

att kronan då började försöka att göra regala anspråk gällande. Han ser detta som en del av territorialiseringen av kungamakten. Att uppmuntra etablering av en skattebetalande befolkning i ett område, liksom att tillvinna sig rätten att ta upp skatt av en befintlig befolkning, blir i detta perspektiv en maktstrategi, som syftar till att skapa och utvidga ett territoriellt avgränsat kungarike.²⁷ Agerandet förutsatte att kungamakten tillvunnit sig en dispositionsrätt över ödemarken, men denna rätt innebar alltså inte att markerna ansetts vara i kronans ägo på sådant sätt som de marker som kom att föras som kronojord när jordeböcker upprättades.

De regalrättsliga anspråken skulle emellertid komma att skärpas. Denna stegring i anspråken inleddes mot slutet av 1500-talet och förstärktes under 1600-talet, då till och med skatteböndernas äganderätt kom att ifrågasättas. År 1587 presenterades ett dokument, Helgeandsholmsbeslutet, som avsåg styrka kronans rätt till de "lägre regalerna" (regalia minora)²⁸, till vilka bergs-, skogs-, jakt- och vattenregalet hörde. Dokumentet uppgavs vara resultatet av ett herredagsmöte sammankallat av Magnus Ladulås 1282. Vid detta möte hade man förklarat större vattendrag, malmfyndigheter, skärgårdsöar med fisken samt all ouppodlad mark i landet vara kronans egendom, de så kallade grundregalerna. Dokumentets äkthet ifrågasattes redan när det presenterades och Carl Gustaf Styffe tillbakavisade i en utförlig granskning 1864 det hela som ett rent falsarium.²⁹ Gösta Åqvist menar dock att Styffes kritik i "stora delar" förfaller "skjuta över målet".³⁰ Uppgiften att det fattats ett beslut vid ett möte 1282 är kanske falsk, men det betyder inte att det saknats regalrätter i Sverige. Tvärtom, menar Åqvist, är "alldeles uppenbart" att Sverige haft regalrätter och de bestämmelser, som (det möjligen falska) dokumentet faktiskt innehöll, har "på en mängd väsentliga områden, särskilt på fastighetsrättens, kommit att utöva ett avgörande inflytande på rättsutvecklingen i vårt land ända fram till våra dagar."³¹

Även om forskningsläget inte är helt entydigt förefaller det mesta tala för att regalrättsliga idéer har varit verksamma från 1200-talet och att äganderättsanspråket i regalrätten började stegras från slutet av 1500-talet. Dokumentet som visades upp 1587 blir i det perspektivet således ett uttryck för hur man vid denna tid börjat försöka öka både omfånget och djupet av de regala äganderättsanspråken. En smula hårddraget skulle man kunna säga att kronan gick från att hävda en dispositionsrätt till att hävda en äganderätt till de resurser som inte var avgränsade som någons egendom.³²

Kronojord och äganderätt – 1683 års skogsordning

Sannolikt gällde fri nybyggnadsrätt på norra Sveriges ödemarker och de nybyggen som upptogs blev skattejord. Ännu mot slutet av 1500-talet synes inte kronan ha uttalat någon äganderätt till ödemarken, blott en höghetsrätt. Nybyggena blev också under större delen av 1600-talet skatte.³³ I början av 1600-talet förefaller det ha blivit allt vanligare att Kungl. Maj:t utfärdade upplåtelsebrev för nybyggen i Norrlands ödemarker, men inget tyder på att de skulle ha givits någon svagare form av äganderätt, eller blott nyttjanderätt. De uppfördes också som skatte i jordeböckerna.³⁴ Det tidiga 1600-talet såg emellertid även starten på en uppblomstring av bergsbruket. Järntillverkningen fordrade stora mängder träkol, varför värdet av skogen ökade i de trakter där bergsbruk bedrevs. Kronan tillägnade sig här äganderätt till vissa skogar och från 1630-talet vidtog även åtgärder för att motverka ett oreglerat och okontrollerat nybyggesväsen. Ett utflöde av denna verksamhet var 1647 års skogsordning, men

denna innebar ingen förändring med avseende på de norrländska ödemarkerna.³⁵ Förändringen dröjde till 1680-talet, då bergsbrukets uppsving nått även södra Norrland och riktade intresset mot områdets skogsmarker. Bergskollegium behandlade frågan om vem som ägde de nordsvenska allmänningarna och det var i detta sammanhang man framvisade Gustav Vasas brev från 1542, i vilket kungen skrev, att all obygd mark hörde "Gud, oss och Swerigis Crone till och ingen annen". Kuylenstierna betonar hur osäker man var över äganderättsförhållandena.

För ett förnekande av den privata äganderätten var väl Gustaf I:s brev tillfyllest men ej för besvarandet av frågan om vem som var ägare. För bergskollegium syntes nog den möjligheten ofattbar, att någon annan än kronan kunde vara ägare, men att bevisa kronans äganderätt föll sig svårt. Det är av största intresse, att man till stöd för denna uppfattning ej kunde framdraga något annat bevis än Gustaf I:s brev, vars verkliga mening /.../ icke var att påstå en dylik äganderätt.³⁶

Fotnot

²⁷ Wallerström 1995 kap. 4 Med territorialisering av kungamakten menas att konungens (eller furstens) ställning övergick från att ha varit definierad i termer av personliga band till att definieras i termer av territoriell indelning. Kungamakten blev alltså herre över invånarna inom ett avgränsat territorium istället för som tidigare över personer med direkta eller indirekta personliga lojalitetsband till konungen.

²⁸ Indelningen i högre respektive lägre regaler hade börjat vinna spridning under 1500-talet. Erik XIV anslöt sig till denna indelning då han på 1560-talet sökte reglera förhållandet mellan konungens och furstens myndighet i de nyligen inrättade hertigdömena, eller med andra ord maktförhållandena mellan honom själv och hans bröder, hertig Johan och hertig Karl. De högre regalerna avsåg sådana myndigheter, som var förbundna med konungens suveränitet, medan de lägre regalerna framför allt innefattade fiskala rättigheter. Indelningen var alltså något av en nymodighet när Helgeandsholmsdokumentet visades upp 1587. Se Malcus 1971 s. 9 f och Malcus 1969.

²⁹ Hafström 1969 s.194 f, Styffe 1864

³⁰ Åqvist 1985 s. 198. Se även Rosén 1949 s. 36, 40, 42–45 angående regalrätter under tidig medeltid. Jonsson (1989 s. 146) betraktar Styffe som en företrädare för en historieskrivning, som från mitten av 1800-talet var ägnad att legitimera en ny, liberal äganderättsordning, genom att försöka förankra den i "en av främmande inflytelser obörörd, förment ursprungligt inhemsk, rättsuppfattning."

³¹ Åqvist 1985 s. 212, 220

³² Jfr Almquist 1928a s. 376 ff, Almquist 1928b s. 500 ff, Kyle 1987 s. 114 ff. Kyle ser det emellertid inte som en fördjupning av anspråken utan förefaller snarare mena att regalrättsliga idéer introducerades i Sverige under 1500-talet (se 1987 s. 111). I Åqvists (1985) beskrivning (delvis underbyggd av äldre forskning) av de medeltida regalrätterna innehåller dessa inte äganderätt utan sådant som rätt och skyldighet att förläna brytningsrätt till mineraler och rätt till del av räntan från allmänningar (s. 181 f). Det rör sig alltså om dispositions- och ränteägarätter, vilka båda kunde användas för att hävda mera långtgående anspråk. Han påpekar senare att Helgeandsholmsbeslutet "spelat en inte obetydlig roll vid det karolinska enväldets hävdande av de kungliga intressena." (1985 s. 209)

³³ Kuylenstierna 1916 s. 30 f Det förefaller som om praxis vid skattläggning av nybyggen skilt sig åt mellan olika landsdelar, åtminstone när det gäller torpbebyggelse. I Götalandskapen synes de i hög grad ha blivit krono. I två av de fyra härad i Värmland, som undersökts av Eva Österberg för perioden 1550–1600, var däremot inslaget av skatte klart dominerande, medan krono endast förekom i ett. Märkligt nog blev en påtaglig andel förd som kyrko. (Österberg 1977 s. 184 ff) En rad olika omständigheter kan ha inverkat på hur nybyggesanläggningar klassificerats.

³⁴ Kuylenstierna 1916 s. 31 f

³⁵ Kuylenstierna 1916 s. 32 ff

³⁶ Kuylenstierna 1916 s. 39

Osäkerheten undanröjdes dock, menar Kuylenstierna, genom den förordning om skogarna som utfärdades den 19 december 1683. "Genom denna författning har kronan uttryckligen tillförsäkrat sig en privaträttslig äganderätt till de skogar, som ej kunde visas vara föremål för annans äganderätt."³⁷ Förordningen kan sägas utgöra utgångspunkten för det norrländska avvittringsverket, genom vilket man avsåg att skilja kronans skogar från enskildas ägor. De obrukade skogsområden, som inte kunde visas tillhöra någon gård, by, socken eller härad, hävdades vara "Vår och kronans rätta och enskilda egendom".³⁸

Skogsordningen från 1683 kan således åberopas för att styrka ett statligt ägande av den mark, som saknade ägare vid denna tidpunkt. Lennart Stenman anser dock räckvidden i detta anspråk bör begränsas. Förvisso stärkte 1683 års skogsordning kronans rätt till ödemarkerna och "rent teoretiskt" är det riktigt att det inte längre fanns något herrelöst land, men avvittringen måste genomföras i praktiken innan man kunde säga vad det egentligen innebar att obygder utanför avgränsade ägor tillhörde kronan. Det var ett arbete som tog ytterligare cirka 250 år att fullfölja. Stenman framhåller att det fortfarande i 1793 års skogsordning förblev utsagt vad slags rätt kronan gjorde gällande när det stadgades att större skogar utanför byalagen i Finland, Norrland, Dalarna och Värmland tillhörde "oss och kronan". För att bedriva kolonisationspolitik räckte det att hävda en höghetsrätt och beträffande Norrland var kolonisation det dominerande statliga intresset. Det som drivit fram arbetet med en gränsdragning mellan enskild och statlig mark var det ökade värdet på skogen i områden där bergsbruket expanderade. I områden där skogen ännu i stort sett saknade rotvärde, såsom i stora delar av Norrland, låg statens intresse framför allt i att få fram bärkraftiga skattehemman, som kunde ge staten inkomster. Skogsmarken skulle därför helst indelas i hemman. Denna inställning präglade ännu de avvittringsstadgor som utfärdades på 1820-talet. "Odiskutabel äganderätt till ödemarkerna fick kronan först då de vid avvittringen uppkomna överloppsmarkerna avsattes till kronoparker", menar Stenman, och tillfogar att sådana bildades först under andra halvan av 1800-talet.³⁹

Man kan således hysa delade meningar om vilken verkan 1683 års skogsordning skall anses ha beträffande statens äganderätt till rikets ödemarker. Under alla omständigheter innebar den att kronans anspråk vreds upp ett steg. Där avvittringen genomfördes hävdade kronan mer än bara dispositionsrätt för de marker, som ingen kunde visa sig äga. Under 1600-talet förstärktes uppfattningen att om annan erkänd ägare saknades, så var marken kronans egendom. Denna hållning understöddes av en lära, som ansåg kronan vara ursprunglig ägare till all jord.⁴⁰ En möjlig förlängning av denna lära var idéerna om delad äganderätt, som kom att anföras även mot skatteböndernas ställning som jordägare.

Skatteböndernas äganderätt ifrågasatt

Som nämndes tidigare utsattes skatteböndernas jordägarerätt för växande inskränkningar från slutet av 1500-talet och deras äganderätt ifrågasattes allt intensivare. Ett växande antal rättslärda började under 1600-talet förespråka en "feodal" äganderättsuppfattning, där rättigheterna i ett eller annat avseende var delade. Birger Ekeberg menar att man under påverkan av "främmande rättssystem" erkänt "möjligheten att tudela den fulla, samlade jordägarerätten i tvenne, i förhållande till hvarandra självständiga rättigheter, hvar för sig uppfattad såsom ett slags äganderätt". Efterhand som detta vunnit insteg i det svenska rättslivet ledde det till att ränterätten – d.v.s. rätten att uppbära räntan

av jorden – betecknades som *dominium directum*, medan bördsrätten – vilket här⁴¹ närmast avser rätten att besitta, bruka och genom arv överföra till nästa generation – betecknades som *dominium utile*. En odelad äganderätt (*dominium plenum*) innebar att ränte- och bördsrätten låg samlade hos samme ägare, vilket blott var fallet med kronojord och rent frälse. Där jorden och räntan tillhörde olika innehavare rädde däremot delad äganderätt (*dominium divisum*).⁴² Om detta tillämpades på skattebönder innebar detta att han snarare hade en ärftlig besittningsrätt än en äganderätt till jorden, medan den direkta äganderätten låg hos kronan, som i egenskap av mottagare av skatten kunde ses som den som ägde räntan. Skillnaden mellan skatt och avrad luckrades upp, vilket också blir synligt i jordeböckerna. Skattens offentlighetsliga karaktär undergrävdes varvid pålagorna på skattejorden tenderade ses som privaträttsliga.⁴³

Detta synsätt väckte visserligen gensaga i 1600-talets juridiska diskussioner och det blev långt ifrån allena rådande, kanske inte ens det dominerande bland tidens rättslärda. Skatteböndernas äganderätt till sin jord hade framstående försvarare inom den juridiska sakkunskapen.⁴⁴ Hur man skall bedöma lärans genomslag i praktiken är lite ovisst, även om flera bedömare synes mena att skatteböndernas äganderätt trots allt fredades. Kuylenstierna, till exempel, menar att företrädesvis adelsintressen strävade efter att tillämpa "utländska teorier om delad äganderätt" på svenska förhållanden. Trots att sådana teorier vann "allt djupare fotfäste" under 1600-talet, led dock skatterätten inte några avgörande nederlag i praxis. Skatteböndernas äganderätt förblev skild från de lösligare besittningsformer, där det fanns en erkänd ursprunglig eller egentlig ägare till marken.⁴⁵ Eibert Ernby landar i en likartad bedömning av 1600-talet. "Formellt vill det synas som om skatteböndernas jordägarerätt under 1600-talet ej öppet ifrågasattes. Denna äganderätts reella innebörd är dock svårare att fastställa. Det gäller inte minst beträffande tiden 1650-1680." En del av innehållet i äganderätten hade skattebönderna förlorat.⁴⁶

Även Almquist betraktar läran om den delade äganderätten som ett främmande, utländskt element, som egentligen stod i strid med den inhemska rättstraditionen. Han vill dock tillbakavisa den spridda uppfattningen att denna lära fått spridning redan under 1600-talet. När man då använde begreppen *dominium directum* och *dominium utile* åsyftade det förra "själva äganderätten (proprietäts) till jord och det senare en ärftlig besittningsrätt.

Fotnot

³⁷ Kuylenstierna 1916 s. 39

³⁸ Almquist 1928a s. 378

³⁹ Stenman 1998 s. 26 f, cit. s. 27

⁴⁰ Almquist 1928a s. 376, 377. Kuylenstierna (1916 s. 30 ff) synes mena att det skett en förskjutning i innebörden och tillämpningen av denna doktrin. Uppfattningen att kronan var den ursprungliga ägaren ansågs till en början inte betyda att kronan hade en "vanlig äganderätt" utan en dispositionsrätt till jorden, men sedermera tog man steget att tillägna sig en "verklig äganderätt" till ödemarkerna.

⁴¹ I andra sammanhang avser "bördsrätt" ungefär att släktingar hade förköpsrätt vid avyttring av arvejord, eller något vidare, släktens rätt att lösa arvejorden. Börd var under 1500- och 1600-talen ett dubbeltydigt begrepp, se Winberg 1985 s. 116 f, 141 och Brännman 1950 s. 301–310.

⁴² Ekeberg 1911 s. 10 f, cit s. 10

⁴³ Se Thomson 1923 s. 60–64

⁴⁴ Almquist 1934 s. 99 ff, Kyle 1987 s. 114, Inger 2002 s. 168 f, 172 f

⁴⁵ Kuylenstierna 1916 s. 18 ff, cit. s. 19, 21. Se även Brännman 1950 s. 310.

⁴⁶ Ernby 1975 s. 46

Dominium var alltså en högre kategori än äganderätt, och kunde lämpligen översättas med herravälde. Följaktligen var ett delat dominium inte detsamma som delad äganderätt. Adel och bönder tvistade förvisso om arten av skatteböndernas besittning, men de tongivande rättslärderna hävdade att skattebonden ägde *directum* och var klart skild från dem, vars besittning blott var *utile*. Det var först en bit in på 1700-talet som läran om delad äganderätt fick uttalade talesmän i Sverige, men den fick, skriver Almquist, "icke /.../ någon större betydelse för den svenska rättsutvecklingen."⁴⁷ Därmed vare dock inte sagt att skatteböndernas ställning var ohotad. Bland myndigheterna – Almquist pekar särskilt ut Kammarkollegium – fanns alltså uppfattningen att all jord ursprungligen tillhört staten och att det därför måste finnas ett kontrakt som grund för jordens skattenatur.⁴⁸

Skattemannarätt blir äganderätt

Onekligen innebar 1600-talet att innehålllet i skatteböndernas äganderätt urgröpdes,⁴⁹ och de flesta av dessa inskränkningar kvarstod i 1734 års lag. Skillnaden mellan skatte- och frälsejord i 1734 års lag var så iögonfallande att de, enligt Almquist, "mer än väl förklarar den även under 1700-talet ej sällan uppdykande föreställningen, att skattebondens jordägarerätt – om man ens kunde tala om en dylik – likväl var av lägre art än frälsemannens."⁵⁰ Hur vanlig denna föreställning varit och i vilken utsträckning den också fått reellt genomslag är inte helt klarlagt, men som Göran Rydeberg påpekar, synes "flera ledande jurister samt allmänheten" ändå ha uppfattat det som om det funnits fördelar med att inneha skatterätt i jämförelse med att vara äbo på kronojord. Dessa fördelar har synbart varit tillräckligt stora för att göra det motiverat att förvärva skatterätt när möjlighet gavs.⁵¹

Kronan har under tider av påträngande pengabehov avyttrat tillgångar på olika sätt. Ett sätt var att sälja skatterätt till kronojord. Sådana skatteköp hade förkommit under 1600-talet, om än i ganska oreglerade former.⁵² I anslutning till Karl XII:s krig utfärdades 1701 en särskild skatteköpsförordning i syfte att förbättra statens ekonomi. Förordningen reviderades ett flertal gånger och 1773 stoppades skatterättshandeln för att åter tillåtas 1789.⁵³ Tydligtvis fanns det ett intresse av att köpa skatterätt. Betydande mängder kronojord övergick under 1700-talet till skatte. Möjligen var det till en början inte i första hand kronobönderna som hade intresse av att förvärva skatterätt, men de blev ändå den dominerande köpargruppen. En knapp fjärdedel av försäljningen gick till andra än bönder. Mönstret i Göteborgs och Bohus län indikerar enligt Jörgen Kyle, att det fanns grupper som av olika skäl ville få den större frihet i dispositionsrätten, som skatterätten innebar, medan kronobönderna agerade mer defensivt och skattköpte jorden för att trygga sin besittningsrätt gentemot andra potentiella konkurrerande köpare.⁵⁴ Kyle betraktar skatteköpen som både ett uttryck för och en följd av en tilltagande kommersialisering av det ekonomiska livet.⁵⁵ De var också en del av en större socio-ekonomisk omvandlingsprocess, där framväxande grupper med intresse av jord som investeringsobjekt ställdes mot grupper vars intresse mera låg i att ha en trygg besittning av försörjningsmedlet jord. Konkurrensen mellan dessa grupper "med förankring i olika ekonomiska synsätt drev fram ett behov av att precisera äganderättens värde och innehåll." Gemensamt för dem var att de hamnade i motsättning till ränteägarintresset, det vill säga kronan och vissa adelsgrupper, som ägde rätten av stora mängder jord.⁵⁶

Under 1600-talet hade ränteägarernas position varit stark och Lars Herlitz menar att detta var det dominerade draget i den kamerala doktrinen i Sverige ännu i början av 1700-talet. "Ränteägandet dominerade egendomsförhållandena. Att äga

jord var väsentligen att äga ränta av jord. Att äga jord men inte dess ränta var väsentligen att äga rätten att betala denna ränta."⁵⁷ Under loppet av 1700-talet förändrades detta. Vad man måhända kunde kalla innehavarägarintressena stärktes, och de understöddes av framsprängande ekonomiska åskådningar, som betonade att en tryggad äganderätt var väsentlig för näringsflit och ekonomiska framsteg.⁵⁸

I en avhandling om "Striden om hemmanen" analyserar Jörgen Kyle denna dragkamp mellan olika intressen, ränteägare och jordinnehavare, där de senare i sin tur kunde delas upp i kommersiella intressen, som främst såg till rätten att fritt disponera över innehavet, och ett mer 'traditionellt bondeintresse', som främst såg till brukarens trygghet i innehavet. Dragkampen utmynnade i att "äganderättens ställning stärktes" under 1750- och 1760-talen, och att dess innebörd fixerades. Skattemannarättens innehåll utvidgades successivt på ränteägarrens bekostnad. Under denna process hade sammansättningen av gruppen skattemän förändrats på så sätt att den genom skatteköpen tillförts en märkbar andel som inte tillhörde bondeståndet. Samtidigt hade en differentiering inom de jordbrukande klasserna börjat märkas, vilket medförde att "bondeintresset" av en tryggad besittning för den direkte brukaren luckrades upp. "Vissa grupper ur bondeståndet kunde betrakta sig som 'lantmän' som hade samma jordägarättigheter som lantmän ur andra samhällsgrupper". Det skapades med andra ord förutsättningar för en samsyn mellan "lantmän" om villkoren för skatteköp och i förlängningen vad jordägarerätt skulle innebära. Tyngdpunkten föll mera på skattemannens fria disposition än på den direkte brukarens tryggade besittning. Redan här anas inledningen på en upplösning av ståndssamhället. Vid 1765 års riksdag kunde man inom bondeståndet föra argumentationen utifrån ett jordägarperspektiv, som knöt an till jordägare inom övriga ofrälse stånd. "Bondelinjen som hävdade ståndets exklusiva rättigheter grundade på besittning och odlarmöda övergavs till förmån för hemmansägarens rättsligt fixerade anspråk." Man kan därför säga att det försiggick två parallella processer under frihetstiden. Jord överfördes från krona till skatte, och äganderättsinnehåll överfördes från ränteägaren till skattemannen, som i tilltagande grad kunde vara något annat än en bonde. "Ett skikt av jordägare i modern mening började lösgöra sig ur den traditionella ståndorganisationen." Gustav III:s statsvälvning 1772 medförde visserligen ett tillfälligt bakslag i denna trend, men mer än en uppbromsning blev det inte. Den

Fotnot

⁴⁷ Almquist 1929 s. 128 f, Almquist 1934 s. 115 ff, cit s. 119

⁴⁸ Almquist 1934 s. 123 ff

⁴⁹ Se t.ex. Almquist 1934 s. 102–115, Ernby 1975 s. 39–46, Kyle 1987 s. 116 ff

⁵⁰ Almquist 1934 s. 115

⁵¹ Rydeberg 1985 s. 23

⁵² Rydeberg 1985 s. 39 ff, 42

⁵³ Rydeberg 1985 s. 44 ff

⁵⁴ Ang. omfattningen av skatteköpen, Rydeberg 1985 s. 26 f, ang. intressen, Kyle 1987 s. 5 f, 99 ff

⁵⁵ Se t.ex. Kyle 1987 s. 49, 57

⁵⁶ Kyle 1987 s. 104–107 (cit. s. 104)

⁵⁷ Herlitz 1974 s. 154

⁵⁸ Den tanken hade naturligtvis uttalats tidigare se t.ex. Ågren 1997 s. 99, Ernby 1975 s. 43, Herlitz 1974 s. 150 (noten) Under 1700-talet formulerades emellertid ekonomiska åskådningar där betoningen av den tryggade äganderätten snarare utgjorde en del av ett program, och där äganderättsbegreppet gavs en mer entydigt absolut och exklusiv innebörd.

framväxande nya ordningen kom istället att stadfästas när Gustav 1789 behövde de ofrälse ståndens stöd mot adeln.⁵⁹

Genom förändringar i lagstiftningen år 1789 jämställdes otvetydigt skattemannens äganderätt med frälsemannens. I Förenings- och säkerhetsakten medgavs alla stånd att förvärva och besitta all slag jord, med undantag för så kallat ypperligt frälse, som förblev adelns privilegium. Jordnaturen skulle vara oföränderlig, vilket innebar att bönder kunde förvärva frälsehemman med bibehållen frälserätt. I Kungl. Maj:ts försäkran och stadfästelse av den svenska och finska allmogens fri- och rättigheter 1789 sades att "Skattebondes äganderätt till skattehemmanet bibehålles uti sin helgd alltid oförkränkt, ävensom den dispositionsrätt därå, som beviljad och försäkrad blivit". I den återupplivade skatteköpsförordningen sades, vilket måhända var det viktigaste, att alla skattemän ägde "lika orubbelig ägande- och lika fri dispositionsrätt" över skattehemmanet som frälsehemmanen över frälsehemmanet. Samtidigt avlägsnades flera av de inskränkningar i äganderättens innehåll, som legat på skattejorden.⁶⁰ Varje svensk man kunde således förvärva (i stort sett) vilken jord som helst och skattemannen⁶¹ fick (i stort sett) samma rätt att disponera över sin egendom som dem som ägde både jorden och dess ränta. Att äga jord blev väsentligen just att äga jord.

Genom dessa reformer inträdde en privat äganderätt i skattemannarättens ställe, men förändringen var – åtminstone teoretiskt sett – mera genomgripande än så. Både jorden och jordägandet kom att bli mera enhetliga kategorier. Nivelleringen mellan jordnaturerna fullständigades 1809, då inskränkningarna i rätten att förvärva ypperligt frälse avlägsnades, och själva indelningen förlorade sin gamla innebörd. Skiljelinjen kom i stället att gå mellan privat och statligt ägd jord, och den privata äganderätten var lika till innebörd och innehåll för varje svensk man.

Äganderätt – en sen uppfinning?

Det är nog inte många som ifrågasätter att 1789 markerade en viktig vändpunkt när det gällde skattemannarätten och jordäganderätten i Sverige. Frågan är dock vad vändpunkten egentligen markerade. Längre dominerade en uppfattning som beskrev skeendet i termer av återställelse eller frigörelse. Enligt den förra varianten utsattes skatteböndernas urgamla odelade (odala) jordäganderätt för faktiska inskränkningar och hotande rättsläror, men återställdes till slut till sin gamla innebörd vid riksdagen 1789. Den senare varianten nöjer sig med att säga att en inskränkt äganderätt frigjordes eller att jorden emanciperades. Båda dessa varianter utgår från att det funnits en odelad och fullständig odal jordäganderätt, och oftast (om än implicit) från att äganderätt är en absolut kategori, som teoretiskt föregår rättsordningen. När rätten uppkom fanns äganderätten redan där som en företeelse att skydda eller inskränka eller på annat sätt reglera.⁶² Dessa utgångspunkter har ifrågasatts.

Föreställningen om en ursprunglig fullständig äganderätt, som kunnat återställas eller frigöras, har tillbakavisats med argumentet att den tanken använder sig av ett sentida äganderättsbegrepp, som inte utan vidare är tillämpligt på äldre tider. I nästan programmatisk stil har detta av framhållits av Mauritz Bäärnhielm. Han hävdar att "bondens individuella äganderätt till jorden är av sent datum" – vilket i tillspetsad form preciseras till den 21 februari 1789, då Gustav III genomdrev förenings- och säkerhetsakten och den nya skatteköpsförordningen.⁶³ Tidigare var böndernas rätt till jorden avgränsad och inskränkt från så många håll, att "det inte i fråga om någon kategori bönder förelåg

en rätt till jorden som är förtjänt av beteckningen äganderätt."⁶⁴ Bäärnhielm tänker då inte bara på de restriktioner i förfogandet, som staten satte upp, utan även de, som härstammade från släkten och från byn och de samfälligheter bonden tillhörde. Vidare var avsevärda delar av markerna samfällighetens kollektiva ägor. Under åren 1789-1810 genomfördes en serie reformer, som på ett avgörande sätt förändrade skatteböndernas ställning, och reformverket fortskred i riktning mot att göra markerna till föremål för individuellt ägande. Men – och detta är den andra tunga poängen – förändringen 1789 innebar inte att något gammalt återställdes. Det är istället så, att den moderna, individuella äganderätten till jorden infördes vid denna tid. Den starkt begränsade besittningsrätt, som skattebönderna dessförinnan hade haft, "förvandlades till en rätt som med vår tids terminologi kan betecknas som äganderätt."⁶⁵ Tidigare hade det legat åtskilliga lager av erkända anspråk på jorden, samtidigt som det (framför allt i Norrland) fanns marker utan äganderätt. Den som på ett eller annat sätt använde eller brukade jorden hade någon slags rätt till den, "men äganderätt – nej." Begreppet, såsom vi idag känner det, är i Sverige "väsentligen en produkt av 1800-talet". Följaktligen är det, menar Bäärnhielm, "ohistoriskt att applicera ett begrepp som äganderätt till jord på förhållandena i Sverige under tider som ligger för sekelskiftet 1800."⁶⁶

Det har riktats en del invändningar mot Bäärnhielm. Alexander Loit menar att han nyttjar ett statiskt och inskränkt äganderättsbegrepp, som inte förmår att relatera äganderätten till jordägandets varierande funktioner och utformning över tid. Det blir vilseledande att reducera skattemannarätten till närmast en nyttjanderätt. Om man låter ett snävt modernt äganderättsbegrepp styra analysen kommer man att förbise väsentlig drag i såväl jordägo- och jordbesittningsstrukturen som i den sociala strukturen, menar Loit. Det fanns reella skillnader i ställning och befogenheter, som är rimligast att beskriva i termer av äganderätt. Detta skall dock inte förstås som att det rör sig om en absolut eller överhistorisk kategori. Jordäganderätten är, skriver Loit, "en relativ företeelse som alltid får sin särskilda utformning i varje specifikt produktions- och rättssystem."⁶⁷ I detta sista torde Bäärnhielm instämma, ehuru han föredrar "det mera neutrala uttrycket dispositionsrätt".⁶⁸ Med detta menar han förvisso inte att bönderna saknade skyddade anspråk, men han vidhåller att denna dispositionsrätt bör hållas skild från äganderätt.⁶⁹

Fotnot

⁵⁹ Kyle 1987 s. 121–152, se särskilt s. 127 f, 135 f, 144 ff, 148, 157 f (cit. s. 144, 136, 148, 157)

⁶⁰ Thomson 1923 s. 86 ff (cit s. 87, 88), Ingers 1948 s. 388 ff

⁶¹ Det är inte bara slentrian som gör att jag här skriver "man". Äganderätten var en i hög grad genusbestämd företeelse. (Se t.ex. Sjöberg 2001 och Niskanen 2001). När syftet, såsom här, blott är att ge en bakgrund till forskningsdebatt som förts om rätten till land och vatten i fjällregionen, är det dock inte nödvändigt att närmare gå in på dessa aspekter av jordäganderättshistorien. Att rättigheterna i fjällregionen varit lika genuspräglade som annorstädes (se t.ex. Amft 2002) är en annan sak.

⁶² Jfr kommentarer om tidigare forskning i Jonsson 1989 s. 62 ff och Eliasson 2002 s. 55 f.

⁶³ Bäärnhielm 1970 s. 338

⁶⁴ Bäärnhielm 1970 s. 342

⁶⁵ Bäärnhielm 1977 s. 59

⁶⁶ Bäärnhielm 1977 s. 58 f (cit. s. 59, 59, 58)

⁶⁷ Loit 1979 s. 48 f (cit. s. 49)

⁶⁸ Bäärnhielm 1984 s. 58

⁶⁹ Se även Bäärnhielm 1995 s. 18 f

Äganderätt – ett föränderligt knippe av rättigheter?

Möjligen kan meningsskiljaktigheterna mellan Bäärnhielm och Loit framstå som en strid om ord. Om man betraktar jordägarerätten som relativ och föränderlig, så är det väl en smaksak om man väljer att avgränsa termen äganderätt till att avse en viss form av innehav? Fullt så oskyldigt är dock inte ordvalet. Om äganderätt avser skyddade rättsanspråk, så innebär en förändring av äganderättsbegreppet också en förändring av vilka anspråk som skyddas. Vrider man blicken över tid och rum finner man att det förekommer en uppsjö av olika typer av rättsanspråk riktade mot marker, och rättssystemen har skyddat olika konstellationer av sådana anspråk. Varje förändring innebär då också ett val mellan olika intressen. Låter man då endast den senaste förändringen få namn av äganderätt öppnar man för möjligheten att avfärda de rättsanspråk, som förlorat sitt skydd. Man låter således en tidsbunden fixering av äganderättsbegreppet fälla utslaget mellan olika intressen. För en förståelse av nutida konflikter kan det därför vara värt att hålla i åtanke, att både de anspråk som skyddades och synen på jordägandet kan ha förändrats.

Denna dubbelsidighet i förändringsprocessen har betonats av Maria Ågren. Hon argumenterar för att man bör släppa tanken på en fixerad betydelsekärna i begreppet äganderätt. Det innebär inte att det skulle vara meningslöst att tala om ägande i historiska sammanhang. Poängen är snarare att ägande kan delas upp i en mängd olika komponenter, både rättigheter och skyldigheter, vilka kan ha varierande form och innehåll. Äganderätter betraktas därför som föränderliga knippen av rättigheter och skyldigheter, vars konkreta innebörd måste preciseras för varje specifik situation.⁷⁰ Begreppet används alltså som ett öppet samlingsbegrepp. I det avseendet skiljer sig Ågren från Bäärnhielm, som med sin mera restriktivt avgränsade användning av begreppet anser det vara ett "vanligt metodfel både bland historiker och jurister", att utgå från att det alltid funnits äganderätt och därför också ägare.⁷¹ Ågren skulle förmodligen inte hålla med om att det nödvändigtvis måste utgöra ett metodfel. Som vi skall återkoma till nedan har hon istället framhållit att man bör skilja mellan olika ägosystem. Likväl är de ense om att det inte blir särskilt meningsfullt att resa frågan: Vem ägde jorden vid ett viss tillfälle? Snarare bör man ställa frågor såsom: Vem ägde vilka befogenheter? Var brukarens rätt exklusiv eller fanns det flera som hade rätt till jorden? I vilken utsträckning var rätten kollektiv, och i så fall för vem? Kunde rätten överlåtas, och i så fall under vilka förutsättningar? Kunde innehavaren upplåta nyttjanderätt, panträtt eller andra begränsade sakrätter? Vem förfogade över avkastningen? Hur löste man konflikter mellan faktisk hävd och tidigare formellt fång?⁷² Det är genom att besvara sådana konkreta frågor man kan se förändringar i jordägarerätten och synen på jordägandet. I hög grad kommer det att handla om vilka typer av anspråk som skyddats.

Urminnes hävd och rättskyddets förskjutningar

Ågren tillämpar detta analysätt i en studie av institutet urminnes hävd. Jämte de fem laga fången (arv, köp, byte, gåva och pant) kunde man under 1600-talet också stödja ett äganderättsanspråk på urminnes hävd. Därmed menades att man brukat den aktuella marken så länge att ingen kunde minnas någon tidigare brukare. Stadgande om urminnes hävd fanns med redan i Magnus Erikssons landslag (ca 1350), men genom Kristoffers landslag (1442) fick det en mer kategorisk formulering; när urminnes hävd uppkom-

mit kunde det inte klandras.⁷³ Tankefiguren bakom ett sådant stadgande var dels att man kunde vinna rätt till jord genom att aktivt bruka den, dels att man kunde förlora rätt till jord genom att inte försvara sitt innehav. "Hävderegler innebär således att rättssystemet efter en tid förflyttar sitt beskydd från rätt ägare till faktisk innehavare."⁷⁴ Dessa regler fortsatte att ha en stark ställning under 1600-talet och de rättslärdas diskussioner ger ett bra exempel på hur rättskyddet gradvis överförs "från en frånvarande ägare till en närvarande innehavare."⁷⁵ Stadgandet om urminnes hävd var ingalunda okomplicerat. Det stod i konflikt med andra delar av lagen och ur kronans synvinkel hade det den olägenheten att det kunde drabba även kronojord (vilket man senare satte stopp för).⁷⁶ Dessa komplikationer kan vi här lämna därhän. Vad vi skall ta fasta på är att urminnes hävd var en form av besittningsskydd, för det är på denna punkt förskjutningen från 1600-tal till 1800-tal blir tydlig. Under 1600-talet var det den faktiske brukarens besittningsskydd man i första hand tog fasta på.⁷⁷ Därigenom menade man sig också skapa en incitamentsstruktur som var gynnsam för det allmänna bästa. Det gav en sporre att aktivt bruka jorden och det reste ett lämpligt hot om att man kunde förlora jord som försumades.⁷⁸

Ågren kopplar samman denna rangordning av vems besittningsskydd som premierades med ett mera övergripande ekonomisk-historiskt resonemang angående relationen mellan befolkningsstorlek, brukbar jord och teknologisk nivå. I ett lågteknologiskt agrarsamhälle blir det ett intresse för alla – de som utför jordbruksarbetet och de som lever av andras arbete – att hålla jorden i bruk. Detta förstärktes troligen av erfarenheterna av ödeläggelse till följd av epidemier och krig. I sådana samhällen blir det rationellt att ge rättskydd åt den som länge brukat jorden och inte till varje pris utröna med vilken rätt besittaren brukar sitt innehav. Urminnes hävd fyller i det sammanhanget en viktig funktion. När blicken vänds mot tiden runt 1800 har flera inslag i bilden förändrats. Två trender som skulle hålla i sig under 1800-talet hade inletts. En tilltagande befolkningstillväxt och aktiv nyodlingspolitik hade minskat sannolikheten för att det skulle vara svårt att få någon att ta hand om jorden. En viss teknologisk utveckling hade inletts, vilken medförde att det inte bara var det hårda arbetet, som fick jordbrukssektorn att fungera. "Det blir allt mer betydelsefullt att rättssystemet skyddar inte bara den som investerar genom eget arbete utan även den som investerar genom sitt kapital. Vikten av att slå vakt om den formelle ägaren ökar."⁷⁹

Ett problem med urminnes hävd, som togs upp redan i 1600-talets debatter, var att det kunde leda till att en person tillägnade sig något han inte hade rätt till och sedan fick detta tilltag sanktioner till följd av besittarens förmånliga ställning vid tvist.⁸⁰ I 1734 års lag togs inte urminnes hävd med i uppräknningen av de laga fången, men det är oklart varför det utelämnades. När ett förslag till ny jordabalk presenterades på 1820-talet var

Fotnot

⁷⁰ Ågren 1997 s. 44 ff

⁷¹ Bäärnhielm 1995 s. 18

⁷² Bäärnhielm 1995 s. 19, Ågren 1997 s. 47 f

⁷³ Ågren 1997 s. 75

⁷⁴ Ågren 1997 s. 49 f (cit s. 50)

⁷⁵ Ågren 1997 s. 100

⁷⁶ Ågren 1997 s. 79 f, 107, 117 f

⁷⁷ Ågren 1997 s. 99, 103

⁷⁸ Ågren 1997 s. 181 f

⁷⁹ Ågren 1997 s. 256 f (cit. s. 257)

⁸⁰ Ågren 1997 s. 93

de kommitterade emellertid tydliga på den punkten. Urminnes hävd kunde uppmuntra olagligheter och kränka äganderättens helgd. Möjligheten att bli rättmätig ägare genom att bemäktiga sig oägda saker hade försvunnit i och med att det borgerliga samhället inrättats, ty där existerade inget som saknade ägare. Följaktligen kunde egendom endast förvärfvas från en tidigare ägare. Kommitterade avvisade också tanken att ett ägande kunde utsläckas om det inte hävdades och försvarades.⁸¹ Det var således den formelle ägarens intresse av besittningsskydd som nu stod i fokus.

Synen på jordägandet genomgick alltså en förskjutning och förändringen gällde inte bara frågan om vems anspråk som prioriterades. Hävd och nedlagt arbete upphörde att vara en giltig grund för äganderättsanspråk.⁸² Tidigare typer av anspråk rensades bort, varigenom ägandet blev en mera entydig företeelse, med tydligare avgränsade ägare och ägoobjekt. Med Ågrens terminologi skedde en förändring av ägosystemet.

Ägosystem – splittrat och samlat ägande

De som ifrågasatt om man över huvud taget kan tala om äganderätt före decennierna runt 1800 har, som vi sett, bland annat framhållit att det låg flera lager av erkända anspråk på jorden. Detta bör man förvisso ta fasta på, menar Ågren, men snarare då som ett uttryck för ägandets innebörd och ägosystemets utformning under en specifik tidsepok. En första fråga att ställa om ägosystemet i sin helhet är om flera typer av rättsanspråk kan riktas mot ett och samma objekt eller ej. Ågren skiljer mellan vad hon kallar "ett system av splittrat ägande" och "ett system av samlat ägande". Det utmärkande för det förra är att lagen erkänner olika rättsanspråk på samma objekt. Utmärkande för det senare är att "det har konstruerats ett enda och mycket omfattande rättsanspråk, som i princip omöjliggör alla andra anspråk på objektet i fråga." Den avgörande skillnaden mellan olika ägorättssystem är rättsanspråkens konstruktion: "många och begränsade eller få och omfattande".⁸³ I ett system med splittrat ägande skiljer Ågren vidare mellan två sätt att utvidga sina jordrättigheter, "antingen genom att man skaffar sig samma typ av rättighet till flera jordområden", vilket hon kallar en breddning av jordägandet, "eller genom att man eftersträvar att eliminera alla andra, konkurrerade rättigheter till ett bestämt stycke jord", vilket hon kallar fördjupning av jordägandet. "Breddning innebär en kvantitativ tillväxt av jordinnehavet, oberoende av hur omfattande rättsanspråk man har över det, medan fördjupning innebär en kvalitativ ökning av möjligheterna att oinskränkt förfoga över jorden. Breddning kan leda till konflikter mellan parter som innehar samma typ av rättigheter. Fördjupning kan däremot leda till konflikter mellan parter som innehar olika typer av rättigheter." Fördjupning är betydligt mer komplicerat än breddning, eftersom den inte bara ändrar ägoförhållanden utan även själva ägorättstrukturen. "Genom en fördjupning absorberas vissa människors rättigheter av andra. Det äger rum en överföring av äganderättslig kapacitet, varigenom ett splittrat ägosystem successivt förvandlas till ett samlat ägosystem. En följd av fördjupningen blir att ett välavgränsat äganderättsbegrepp växer fram."⁸⁴

I detta perspektiv blir den omvälvning som inleddes decennierna runt 1800 en fördjupning av ägandet. De övergripande socio-ekonomiska förändringsprocesser, som bidrog till att förskjuta besittningsskyddet från den faktiske brukaren till den formelle ägaren, inverkade också på ägosystemet. Rättssystemet hade tidigare upprätthållit ett system av splittrat ägande och verkat inom ramen för en äganderättsuppfattning som inbegrep

möjligheten av flera rättfärdigade anspråk på samma objekt. Det var heller inte alltid själva jorden som var det huvudsakliga föremålet för ägandet, utan de rättigheter som var knutna till jorden.⁸⁵ Det var vidare ett system, där det inte alltid gick att peka ut var ens ägor låg. Såsom 'delägare' i byn hade man rätt till bysamfällighetens ägor. Man hade en ideell andel i byn, men det innebar inte nödvändigtvis att det fanns ett avgränsat område som man var ägare till. I synnerhet när det gällde utmarkerna avsåg rättsanspråken en del av utnyttjandet snarare än ett viss markområde.⁸⁶ Fördjupningen av ägandet innebar en påtaglig förändring i dessa avseenden, men det blir missvisande att säga att äganderätt "infördes" i och med detta. Skyddade äganderättsanspråk var ingen nyhet. Det nya var att de äganderättsanspråk som skyddades omstrukturerades i enlighet med det annorlunda äganderättsbegrepp, som nu vann mark, och som sade att jordägarerätt var 1) individuell, så att det blott fanns en ägare till varje jordstycke, 2) absolut, så att ägaren utan inskränkningar förfogade över sin jord, och 3) enhetlig, så att alla hade samma rätt att äga jord.⁸⁷

Äganderättsliga fördjupningsprocesser – vägar mot ett samlat ägande

Vägen mot ett system av samlat ägande var en ganska långdragen process, och det återstår ännu mycket att undersöka beträffande dess orsaker och konsekvenser. Anna Eriksson-Trenter visar, med särskilt avseende på skogsmark, att ett splittrat äganderätts-system kunde fortleva i mitten av 1800-talet, d.v.s. efter avvittringen. Olika grupper av användare innehade ofta olika typer av rättigheter på samma mark. "Ägande- och nyttjanderättsförhållandena kan därmed liknas vid ett flerskiktslager av rättigheter." Hon visar hur detta kunde se ut praktiken med ett exempel från Färila socken, där delägarna i en samfärd utskog kommit överens om vem som hade vilka rättigheter. Genom "ett invecklat servitutssystem" hade man försökt möta olika gruppers behov av

Fotnot

⁸¹ Ågren 1997 s. 258 f

⁸² Jfr Ågren 1992 s. 243 f

⁸³ Ågren 1992 s. 19 ff (cit. s. 20, 22)

⁸⁴ Ågren 1992 s. 21

⁸⁵ Se t.ex. diskussionen i Jonsson 1989 s. 59–66, som tar sin startpunkt i hur torparen Pål Hinderssons röjselrätt upprätthölls trots att Hälleforsverket förvärvat skatterätten till hemmanet Mången. Hälleforsverket fick betala för att kunna avhysa torparen från den mark man alltså redan innehade med skattemannarätt. "Både skatterätt och röjselrätt var föremål för ägande. Både Hälleforsverket och Pål Hindersson var alltså på var sitt sätt 'ägare' till hemmanet Mången, även om ingenders ägande var odelat. Mellan dessa två slags ägande förelåg ingen absolut men väl en relativ skillnad. Skatterätten hade förvärvats till så mycket 'större säkerhet', till 'evärdelig ägo'. Men trots detta förblev också röjselrätten en form av ägande, visserligen av underordnad betydelse i jämförelse med skatterätten, men ekonomiskt faktiskt långt högre värderad." (s. 60)

⁸⁶ Ågren 1997 s. 64–71, 78. Se även karakteriseringen av tvister på 1740-talet vid häradsrätten i Stora Tuna och bergstinget i Österberglagen i Ågren 1992 s. 156 ff. Det var få tvister som gällde ägande "i en övergripande och allomfattande mening". Istället handlade de om "konkreta delaskpekter av ägandet". Ågren menar att rättsanspråken i dessa tvister återspeglar en splittrad äganderättskonstruktion. (Ågren 1992 s. 158) Ang. svårigheter att peka ut gränser för ägor, jfr även Eriksson-Trenter 2002 s. 104 f

⁸⁷ Karakteristiken enligt Winberg 1985 s. 1

de resurser skogsmarken innefattade.⁸⁸ Skogen utgjorde i detta flerskiktade rättighetssystemet inte primärt ett objekt i sig, utan en uppsättning särrättigheter, vilka närmast betraktades som "ett rättsligt bihang till inägora". Rätten till skog förelåg inte ensamt, utan som en del av en annan rätt, skatterätten till ett hemman. Skogen fick därmed en något abstrakt karaktär. Den var inte en geografiskt avgränsad plats, utan en uppsättning delresurser (såsom bete, slätter och virkestäkt), vilka hörde till hemmanet. "Rätten till skogen gällde med andra ord inte själva marken, utan nyttjandet av olika resurser."⁸⁹ I en sådan äganderättsordning var det problematiskt att behandla skogen som en handelsvara. En hemmansägare kunde inte överlåta sin del i en samfäll skog utan de övriga delägarnas samtycke. Om en sådan överlåtelse skulle ske var den enskilde tvungen att sälja hela eller delar av sitt hemman. Det geografiskt ospecificerade innehavet försvårade också avverkning för försäljning. Övriga delägare kunde kräva ersättning för åverkan, om någon överskred sina befogenheter i användningen av den samfälliga skogen.⁹⁰ Det undersökta området var emellertid stätt i ekonomisk och social förändring. Befolkningsökningen gjorde att anspråken på utmarkerna ökade och, kanske framför allt, den växande efterfrågan på timmer från mitten av 1800-talet gav skogsmarkerna ett nytt värde. Tvister om utmarkerna ökade och ändrade i viss mån karaktär. Eriksson-Trenter menar att skogen i rättstvister under 1860-talet mera började "behandlas som en fysiskt lokaliserad och avgränsad resurs med egen rättslig status."⁹¹

Förändringsprocesser liknande den, som Eriksson-Trenter spårat i nordvästra Hälsingland decennierna runt 1800-talets mitt, har studerats även i andra områden i äldre tider. I en studie av värmländska skogsbygder 1630-1750 påvisar Staffan Granér "en institutionell omvandlingsprocess där en vagt specificerad och vagt avgränsad nyttjanderätt successivt utvecklas i riktning mot en mer privat och exklusiv äganderätt."⁹² Processen fortgick under hela undersökningsperioden, men accelererade under den senare halvan. Granér betraktar befolkningsökningen och marknadsintegrationen som två viktiga förklaringsfaktorer till äganderättsstrukturens omvandling. Marknadsintegration avser i detta fall etablering av järnbruk, som genom sin efterfrågan på kol bidrog till att ge ett nytt värde åt skogen.⁹³ Dessa båda faktorer medförde, liksom deras motsvarigheter i nordvästra Hälsingland i mitten av 1800-talet, att de berörda markresurserna blev mer knappa och steg i värde. Detta bidrog till att utlösa en process i riktning mot att etablera "mer välspecificerade, individuella och exklusiva" äganderätter, eller vad Granér kallar "ett marknadsfunktionellt egendomsbegrepp".⁹⁴

Dessa båda studier tyder således på att uppstyckningen i avgränsade enskilda markegendomar satts igång då markresursen fått ökat eller ett nytt värde. I huvudsak överensstämmer detta med Bäärnhielms skiss över förloppet.⁹⁵ Viss oenighet råder beträffande hur förloppet skall karakteriseras. Bäärnhielm skriver att "strömmen i rättsutvecklingen" gått "från samfäll drift till enskild och från en mer eller mindre kollektiv rätt till en alltmer individuellt präglad rätt, utformad i nära anslutning till den klassiska liberalismens idé om äganderätt."⁹⁶ Granér karakteriserar förändringen "som en process där förfogandepotentialer och rådighetsknippen inom vissa områden antagit allt mer av egendomskaraktär."⁹⁷ Ägren talar, som vi sett, om en fördjupning av ägandet i en övergång från ett system av splittrat till ett system av samlat ägande. Förändringsprocessen synes under alla omständigheter ha försiggått utspridd i både tid och rum. Exakt hur orsaksförhållandena mellan faktisk resursanvändning och äganderättsuppfattning har gestaltat sig är inte alldeles enkelt att fastslå. Det rimligaste torde vara att räkna med någon form av ömsesidigt växelspel.⁹⁸

Vi behöver emellertid inte fästa oss vid de komplicerade orsakssambanden i detta sammanhang. Här räcker det att notera, att förändringarna i resursanvändningens former och rättspraxis stod i samklang med de förändringar i synen på ägande och äganderätt, som i tilltagande grad kom att prägla lagstiftningen från decennierna runt 1800 och framgent. Jord och marker blev från och med senare delen av 1700-talet i allt högre grad handelsvaror,⁹⁹ och det var detta förhållande som präglade lagstiftningen. Köp och försäljning av jord underlättas avsevärt om det endast finns en oomstridd ägare till det objekt som skall överlåtas. Om en jordmarknad skulle etableras behövde man, som Ägren framhåller, gallra den mångfacetterade floran av rättsanspråk, som kunde ligga på en fastighet, och detsamma gällde om man skulle kunna belåna fastigheten för att frigöra medel att investera i det alltmer kapitalkrävande storskaliga jordbruk, som börjat växa fram.¹⁰⁰

Fördjupning och fördelning

De som avfärdat tanken på en absolut innebörd av äganderätt ifrågasätter följaktligen också rimligheten i att beskriva den svenska utvecklingen som om en gammal inhemsk odal äganderätt utsattes för hot från främmande rättsläror och sedan återställdes till sin ursprungliga innebörd eller befriades. Istället ses själva äganderättsbegreppet som historiskt föränderligt och det som vi idag känner igen som äganderätt blir utfallet av historiska processer och intressestrider. Hur det egentligen varit i äldre medeltid och dessförinnan är och förblir ovisst.¹⁰¹ Därefter, från

Fotnot

⁸⁸ Eriksson-Trenter 2002 s. 37 ff, 44 (cit s. 37, 39)

⁸⁹ Eriksson-Trenter 2002 s. 68 (cit), 115 Jfr även Bäärnhielm 1984 s. 58 ff

⁹⁰ Eriksson-Trenter 2002 s. 114 ff

⁹¹ Eriksson-Trenter 2002 s. 125 f (cit. s. 126)

⁹² Granér 2002 s. 253

⁹³ Granér 2003 s. 88 ff

⁹⁴ Granér 2002 s. 17. Granér använder termen "rådigheter" som motsvarighet till engelskans "property rights" (se s. 8 f). Jag har dock brutit citatet och använt termen äganderätter istället. Detta har gjorts enbart för att inte skapa onödigt förvirring genom att använda olika termer för samma sak. Olika författare har olika förslag till svenska motsvarigheter till property rights, och de har alla goda argument för sina val. För enkelhets skull har jag här nyttjat "äganderätter".

⁹⁵ Bäärnhielm 1984 s. 57, 62 ff

⁹⁶ Bäärnhielm 1984 s. 68

⁹⁷ Granér 2002 s. 17

⁹⁸ Förhållandet kan exemplifieras med Anna Eriksson-Trenters avhandling. Avvittringsstadgorna från 1820- och 1830-talen byggde t.ex. på en annan äganderättsuppfattning än den som låg till grund för resursanvändningen i nordvästra Hälsingland vid den tiden. Stadgorna förutsatte ett samlat ägande av avgränsade landområden, men det gick uppenbarligen bra att bibehålla den flerskiktade rättighetsstrukturen vid den faktiska fördelningen av resurserna. Förändrad lagstiftning i mitten av 1800-talet (bl.a. beträffande börsrätt och lagfart) ledde till förändringar i sättet att försvara sina anspråk, vilket förefaller ha lett vidare till en individualisering av avgränsade markäganderätter. Se Eriksson-Trenter 2002 s. 60, 68, 89, 127, 137 ff, 143 f.

⁹⁹ Se Rosén 1994 med forskningsöversikt.

¹⁰⁰ Ägren 1992 s. 19 resp. Ägren 1997 s. 273. Jfr även Winberg slutats rörande adelns diskussion om börsrätten och det adliga släktskapsystemet. Sannolikt var det "den ökande marknadshushållningen och det ökande intresset för jorden, som produktionsförutsättning och belåningsobjekt, som ledde till segern för ett individualiserat jordäggande." (Winberg 1985 s. 162)

¹⁰¹ Jfr Winbergs (1985 s. 147 f) försiktiga formuleringar

den tid då det skriftliga källmaterialet blir ymnigare, förefaller emellertid lagen och rättspraxis ha upprätthållit ett system av "splittrat ägande", d.v.s. lagen har erkänt olika rättsanspråk på samma objekt. Den socio-ekonomiska omvandling, som började ta fart under senare delen av 1700-talet, ackompanjerades av en förändring av äganderättsbegreppet och jordägandet i riktning mot ett individualiserat, absolut och exklusivt innehav av marker, eller ett system av samlat ägande. Denna fördjupning av äganderätten innebar också en omfördelning av ägandet. Tidigare skyddade rättsanspråk gallrades bort. När ett nytt äganderättsbegrepp vann mark, så vann den mark åt någon. Den vars anspråk erkändes kom att bli en i våra ögon modern markägare.

De som främst undersökt denna omfördelningsaspekt av fördjupningsprocessen, Maria Ågren och Per Jonsson, har gjort det utifrån ett proletariseringsspektiv, d.v.s. de har tagit fasta på hur utrensningen av skyddade anspråk bidrog till att skapa ett växande skikt av egendomslösa lönearbetare.¹⁰² Den andra sidan av processen bestod i att vissa kunde växla in i sina tidigare anspråk i en 'ny' samlat äganderätt. Ågren, liksom Bäärnhielm, framhåller här den gynnade positionen för dem som innehade skattemannarätt.¹⁰³ Även om de yttre omständigheterna är annorlunda torde analysramen vara möjlig att överföra till fjällregionens äganderättsproblematik. Frågan blir då vad som skedde vid etablerandet av ett samlat ägosystem. Vilka tidigare rättigheter växades in i 'ny' samlat äganderätt och vilka anspråk gallrades bort? Det kan vara värt att notera, att detta perspektiv också öppnar för en förskjutning i hur man betraktar själva rättssystemet. I förändringsprocesser utgör inte rättssystemet en utanförstående instans, som faller avgöranden mellan bättre och sämre rättsanspråk. Det blir istället en del av intressekampen genom att avgöra vilka slags anspråk som skall gallras bort respektive skyddas.

Fjällregionens komplicerade äganderättsfrågor igen

Den äganderättshistoriska forskningen ger således inte några enkla svar på vem som har bättre rätt till marker. Genomslaget för forskningsinriktningar, som betonar äganderättsbegreppets föränderlighet har gjort saken än mer komplicerad genom att tillfoga frågor på vad vi ovan kallade den tredje nivån. Den första nivån, när det gäller fjällregionens äganderättsfrågor, gällde om markerna varit av skatte- eller kronatur. Förvisso kan man invända att redan frågan förutsätter att det är den "svenska" rätten som skall fälla avgörandet. Kanske är det, om inte annat så av praktiska skäl, ofrånkomligt. Likväl behöver det inte bli fullt så ensidigt som det vid ett första påseende kan framstå. Man kan fråga hur det svenska rättsväsendet behandlade de äganderättsanspråk (vilka måhända var baserade i en samisk rätt), som fanns innan det svenska väldet bredde ut sig över området. Har sådan anspråk skyddats? I så fall hur? Har markerna skattlagts? Man kan med andra ord undersöka om berörda markerna behandlats som skatte och om dess innehavare således besuttit dem med skattemannarätt. Eller har innehavet skyddats som en mer begränsad rätt? Om det inte är skatte, är det då krono? Den frågan korsar en annan: Vem kan sägas äga marker, som saknar enskild innehavare, det vill säga obygd eller ödemark? Här tillstöter en svårighet. Hur skall obygd definieras? Den andra sidan av den frågan är: Vad skall räknas som giltig grund för äganderättsanspråk? Krävs det någon form av bruk av markerna? Duger i så fall vilken form av bruk som helst? Oavsett hur man svarar på dessa frågor kommer man inte ifrån att avgöra hur obygd skall behandlas. Är det herrelöst land (res nullius) eller är det kronojord? Från det att man hävdar att det inte existerar något

herrelöst land kommer de marker som saknar enskild ägare att vara krono. Då inställer sig frågor på det som ovan kallades den andra nivån. Vad innebär egentligen jordnaturen äganderättsmässigt? Kan kronatur utan vidare likställas med statligt ägande? Kan skattenatur likställas med privat ägande? Dessa frågor glider ganska snart in i frågor på den tredje nivån, som handlar om vad äganderätter är – eller kanske rimligare, hur äganderätter skall betraktas. På en närmast grundläggande filosofisk nivå ställs man inför problemet om äganderätt skall betraktas som något som existerar i sig själv, oberoende av rättssystem, eller om det är en konsekvens av rättssystemet. Skyddas äganderätten för att den är en äganderätt, eller blir den en äganderätt på grund av att den skyddas? Vägg i vägg med den frågan ligger spörsmålen om äganderätt är något konstant eller föränderligt (eller kanske till och med ett modernt påfund) och om det är något absolut eller sammansatt. Dylika filosofiska problem berörs inte alltid explicit, men de flesta undersökningar baseras på uttalade eller outtalade ställningstaganden i dessa frågor. De styr både hur man ställer frågor till källmaterialet och hur man tolkar det. Och ställningstagandena har betydelse för vilka slutsatser man når om rätten till markerna.

Det blev en lång rad frågor (som utan svårigheter hade kunnat göras mycket längre), och avsikten har endast varit att demonstrera hur komplexa fjällregionens äganderättsfrågor är. Man blir knappast förvånad över att vare sig forskare eller tvistande parter blivit överens. Myllret av problem på olika nivåer har sannolikt även bidragit till att de inblandade stundtals haft svårt att kommunicera med varandra. Oenighet i aktuella sakfrågor kan ha sin grund i skilda meningar om outtalade förutsättningar för respektive parts resonemang. Forskare kan måhända inte lösa de omedelbara marktvisterna, men de skulle kunna bidra till att öka förståelsen av vari oenigheterna ligger och hur tvisteämnena uppkommit. Låt oss därför övergå till att se på de studier som ägnats åt äganderättsproblemen i fjällregionen.

Fotnot

¹⁰² Se t.ex. Jonsson 1989 s. 12, 16 f, 73 och Ågren 1992 s. 175 f, 243 f, 248 f. Mer exakt handlar deras problematik om vad man kallat den ursprungliga ackumulationen. Därmed avses den process då vissa skikt skiljs från ägande av produktionsmedel, vilka samlas hos en framväxande kapitalägande klass. Det fördjupade ägandet blir då en del av den ursprungliga ackumulationen.

¹⁰³ Ågren 1992 kap. VI:5.2, ssk s. 243, Bäärnhielm 1970 s. 339 Det väsentliga för Bäärnhielm, som inte räknar med någon egentlig äganderätt före 1700-talets slut, är att skattebonden, till skillnad från andra bönder, hade börsrätt. Å ena sidan innebar detta vissa begränsningar av förfoganderätten, men å andra sidan innefattade börsrätten en ärftlig besittningsrätt, och det var denna som "kom att bli det frö ur vilket bondens äganderätt växte fram". (Bäärnhielm 1970 s. 339)

Rätten till fjällregionens marker – en forskningsgenomgång

Vad som här följer är en tämligen detaljerad presentation av argumentationen i de tyngsta bidragen till forskningen om äganderätten till fjällregionens marker. Syftet är i första hand redovisande och jag har inte dragit mig för att bli mångordig. De presenterade forskarna behandlar svåra frågor och deras slutsatser presenteras inte sällan i kort och slagkraftig form. Jag har här velat ge dem mera utrymme att komma till tals och visa hur de kommer fram till sina slutsatser. Till den absolut övervägande delen handlar det om tiden för den första renbeteslagen och avvitrningen. Som nämndes inledningsvis är det i tolkningen av den äldre historien som dagens stridiga anspråk tar spjörn. I fjällregionen är 1600- och 1700-talen i högsta grad samtidshistoria.

Åke Holmbäck (1922)

Länge framstod Åke Holmbäcks¹⁰⁴ utredning av lappskatteinstitutet från 1922 som standardverket om hur äganderätten till ”de stora norrländska vidderna” hade utvecklats. Hans uppfattning kom länge att förbli den dominerande. Belysande nog är att Israel Ruong nästan helt följer Holmbäck, när han presenterar lappskatteländen och samernas rätt i första upplagan av sin bok ”Samerna” från 1969.¹⁰⁵ Senare forskare har nästan genomgående i ett eller annat avseende tagit position i relation till Holmbäcks analyser och slutsatser. Trots dess ganska ringa omfång förtjänar därför hans utredning en utförlig presentation.

Huvudfråga och grundsyn: tävlan mellan rättsåskådningar

Lappskatteland (eller skattland; i Jämtland och Härjedalen, skattefjäll) kallades de markområden som samerna med sedvanas rätt redan brukade när den reformerade svenska skatteförvaltningen nådde lappmarkerna i mitten av 1500-talet. Termen skatteland härrör förmodligen från 1600-talet, men företeelsen är känd från 1500-talsmaterial, och indelningen torde ha samiskt ursprung. Lappskatteländets innehavare betalade skatt för bruket av landet och kallades skattelapp. En av huvudfrågorna för Holmbäck gällde att avgöra vilken rätt lappskatteländets innehavare hade till marken. I korthet kom han fram till att det inte var en äganderätt utan att kronan ägde markerna, men att samernas rätt, efter att ha förminskats fram till mitten av 1800-talet, därefter stärktes. Holmbäcks historieskrivning får nästan drag av en strid mellan samisk och svensk rätt, där den svenska segrar och därigenom tvingar ut samiska äganderättsanspråk innan dessa hunnit få ställning som äganderätt.

I de trakter av det nuvarande Sverige, till vilka lapparna kommit före nybyggarna av germansk börd, härskade de naturligen ursprungligen enväldigt; ingen gjorde dem rätten stridig. När sedan svenskarna sträckte ut sitt valde över lapparnas trakter – med vilket det fall är jämfäst, att lapparna trängde in i trakter, i vilka svenskar tidigare sutto – bliva förhållandena andra. Det är då två rättsåskådningar, den lapska å den ena, den svenska (och i Jämtland och Härjedalen den norska) å andra sidan, som tävla. Då den

svenska och norska rättens uppfattning blev den lapska rättens åskådning övermäktig, är det deras regler som äro att tillämpa. Den norska rättens åskådning rörande de stora vidderna är fullständigt klar: de ägas av kronan. I Sverige går även utvecklingen fram mot detta mål, men det nås först i slutet av 1600-talet, sedan man under långa tider ägt vittnesbörd om äldre förhållanden.¹⁰⁶

Grundackordet synes således vara att kronans äganderätt till markerna helt enkelt är ett resultat av att svenskar varit starka nog att göra sin uppfattning till rätt.

Kronans rätt – ursprungligen blott en höghetsrätt

Det var emellertid först mot slutet av 1600-talet, som berörda marker, enligt Holmbäck, blev kronans egendom. Kronans anspråk under medeltiden och alltjämt under tidig Vasatid hade inskränkt sig till att gälla vad som ovan kallades en höghetsrätt, som gav kronan rätt att hålla obrukade marker öppna för bosättning och nyodling. Principen var att ”lappmarkerna borde stå öppna för alla”. Ingen skulle få hindra någon annan att slå sig ner på tillgänglig outnyttjad mark. Holmbäck ansluter sig till Kuylenstiernas uppfattning om Gustav Vasas så ofta citerade brev den 20 april 1542 till menige man i Gästrikland, Hälsingland, Ångermanland och Medelpad, där det sades att ’sådana ägor, som obbyggda ligga, höre Gud, oss och Sveriges krona till och ingen annan’. Brevet var inte avsett att tillägna kronan några privaträttsliga rättigheter till de stora vidderna inom de fyra landskapen. Gustav ville blott förklara, ”att dessa ej stodo i någon enskilds ägo, ej att de stodo i kronans. Konungens avsikt har blott varit att hålla dessa öppna för odlare”.¹⁰⁷ Det skulle dröja ytterligare något sekel innan kronans anspråk med avseende på de norrländska vidderna stegrades.

Samernas rätt: stark nyttjanderätt, men ej äganderätt

Så långt har det blott handlat om obygd. Hur har det då ställt sig med samernas rätt till de marker de nyttjade? På grundval av domstolsmaterial från 1600-talet hävdar Holmbäck här framför allt två saker: 1) att en sams rätt i relation till andra samer var ganska stark under den tid de besatt landet, och 2) att samerna inte hade äganderätt till lappskattelandet. Vad gäller det första hade innehavaren ensamrätt att bruka sitt lappskatteland. Ville någon annan same i ett eller annat avseende nyttja landet fick

Fotnot

¹⁰⁴ Åke Holmbäck (1889–1976) Jurist och rättshistoriker vid Uppsala universitet. Docent i rättshistoria 1916, professor i speciell privaträtt 1926–28 och i civilrätt 1928–55. Även aktiv som politiker (folkpartist), konsultativt statsråd 1930–32, riksdagsledamot 1937–40 (AK) och 1942–52 (FK). Efterlämnade en mycket omfångsrik produktion av skrifter. Innan utredningen av lappskatteländen hade han bl.a. behandlat allmänningarnas historia och frågan om äganderätten till häradsallmänningarna.

¹⁰⁵ Ruong 1969 s. 58 ff, 70 ff

¹⁰⁶ Holmbäck 1922 s. 37

¹⁰⁷ Holmbäck 1922 s. 37 f, 45 (cit. s. 38, 45)

det endast ske efter överenskommelse med innehavaren, och det skedde då ofta mot lega. Det enda undantaget förefaller ha varit att man under flyttning fick stanna något eller några dygn på någon annans land.¹⁰⁸ De enskilda samerna skulle således ha haft en exklusiv rätt till sina marker, åtminstone gentemot andra samer.

Vad som trots detta talar emot att det varit en äganderätt är, menar Holmbäck, att överlåtelse av lappskatteland skedde genom upplåtelse från domstol. Detta gällde oavsett vilken form av överlåtelse det var fråga om, således även vid arv.

Såväl då lapp erhöll lappskatteland, som tidigare saknat innehavare, som då lappskatteland övergick från en lapp till annan, synes nämligen en grundsats varit genomgående: den rätt, vilken den nye innehavaren erhöll till sitt land, berodde på upplåtelse från domstols sida. Domstol upplät land, som fallit i ödesmål eller blivit skattevrak; dess bekräftelse både söktes och gavs, då lapp ville fortfarande innehava det land, å vilket hans far eller svärfar suttit, eller då rätten till land gått i köp mellan lappar. Å andra sidan visar sig emellertid, att domstolen ej ägde fullt fritt utdela land; den var bunden särskilt av arvsrättens regler. Om domstol upplät ett land till oskyld, och den, som var skyld, sedermera instämde sin talan till domstolen, fick den förra vika.¹⁰⁹

Även om domstolen var bunden av arvsrättens regler är den springande punkten i argumentet att den nye innehavaren tillträdde sitt land med en rätt som givits av domstol, och inte i sin egenskap av rättmätig arvtagare. Härigenom skulle således lappskattelandet skilja sig från skattejord, och som vi snart skall återkomma till lade Holmbäck fram fler exempel på sådana skillnader.

Det är av visst intresse att stanna vid Holmbäcks analys av hur domstolens medverkan kommit att överflygla arvsrätten, eftersom det illustrerar hans synsätt på ett mera generellt plan. En svensk uppfattning gör sig gällande – i detta fall nästan råkar bli dominerande – vilket i slutändan bidrar till att avgöra om det samiska innehavet är en äganderätt eller ej. Holmbäck finner det troligt att en del funnits en samisk arvsordning före det svenska domstolsväsendets inträde i lappmarkerna. Frågan blir följaktligen ”varför det uppstått bruk att hos domstol anhålla om inrymning”. En möjlig förklaring vore att ”den lapska arvsrätt, som gjorde sig gällande, avvek från arvsrätten för övrigt i riket, och för arvingen gjorde sig därför ett särskilt behov gällande av en annan titel till landet än den, han erhållit genom arvet.”¹¹⁰ Oavsett när och varför seden att hänvända sig domstol uppkommit fick den till konsekvens att samerna inte kunde anses ha äganderätt till lappskattelanden.

Trots att arvsrätten troligen är primär i förhållande till seden att domstol gav inrymning i land, är det emellertid en sak, som tillvaron av sistnämnda sed visar upp: även om tidigare hos lapparna funnits den föreställningen, att de ägde sina skatteland, och även om denna uppfattning i några spridda uttalanden t. o. m. kommit till uttryck hos svenska domstolar, måste på grund av inrymningarna denna uppfattning redan på 1600-talet börjat svikta. Då domstolarna gävo inrymningar i lappskatteland, som ärvts, måste lätt den åsikten göra sig gällande, att själva rätten till lappskattelandet berodde på domstolens inrymning och ej på arvet. Någon verklig äganderätt torde då domstolarna ej ansett sig ha förlänat, utan högst livstids nyttjanderätt med företrädesrätt för arvingen att även erhålla dylik rätt.¹¹¹

Om rätten till marken är avhängig domstols inrymning kan det alltså inte vara fråga om äganderätt, blott en tidsbestämd nyttjanderätt. För att styrka denna tolkning anför nu Holmbäck ytterligare exempel där behandlingen av lappskatteland skilde sig från skattejord.

Att detta även var domstolarnas uppfattning bestyrkes på ett avgörande sätt av vissa andra förhållanden. Om lapparna hade äganderätt till lappskattelanden, borde lapparnas rätt till dessa vara fast egendom; voro åter lappskattelanden fast egendom i lapparnas hand, borde de vara föremål för uppbud, börsrätt och laga fasta och detta ej blott vid avyttring, utan även då landen blevo skattevrak eller eljest blevo öde. Spår av uppbud förefinnas även från 1600-talen i domböckerna, och även eljest göra sig börsrätt då gällande. Blott i två från 1730- och 1740-talen härstammande fall leda emellertid uppbuden till fasta å lappskatteland, och dessa fastebrev synas framkallat protest från kronomyndigheternas sida. I övriga fall leda ej uppbuden till fasta; de synas helt enkelt avstanna.¹¹²

Således, inte ens under 1600-talet, då lappskattelandsinstitutet var som starkast, ”ha alltså domstolarna godtagit lapparnas äganderätt till lappskattelanden.” Några ingrepp i samernas land gjordes ännu inte, ”men något hinder för kronan att låta kolonister upptaga nybyggen å lapparnas områden torde ej hava funnits.”¹¹³ Den fortsatta utvecklingen satte enligt Holmbäck definitivt stopp för möjligheten att samerna skulle kunna få äganderätt till sina marker.

Kronan tillägnar sig äganderätt — samisk äganderätt omöjliggörs

I slutet av 1600-talet tillkom två inslag i det svenska ägerandet, ”som ytterligare sänka lapparnas rätt och över huvud taget omöjliggöra varje utveckling mot en äganderätt för lapparna till lappskattelanden.” För det första att ”kronan tillade sig äganderätt till de lapska vidderna” och för det andra, ”att kronan nu med verkligt stark hand hävdar regeln, att lappmarkerna skulle stå öppna för odlare.”¹¹⁴

När det gäller det första – kronans äganderätt till markerna – var även detta en åsikt som tvingade sig fram till seger. I Jämtland och Härjedalen, som inte tillfördes Sverige förrän 1645, hade redan de norska medeltidslagarna gjort obyderna till konungens marker. När den svenska kronan stegrade sina äganderättsanspråk kunde man därför i dessa båda landskap

Fotnot

¹⁰⁸ Holmbäck 1922 s. 39 f Holmbäck nämner även att samer innehaft annan fast egendom än lappskatteland, men betraktar tydligtvis detta som en tämligen obetydlig företeelse. ”För de norra lappmarkerna träffar man på några ställen i domböckerna rätt till fiske oberoende av rätt till särskilt landområde. Där behandlades fiskena tydligen som annan privat fast egendom: fiskena ärvdes och såldes samt uppbjodos å tingen. De exempel handlingarna giva, härröra alla från 1600-talets slut. Från 1700-talet finnas de över huvud taget ej mer. Då äro lappskattelanden den enda art fast egendom, till vilka lapparna göra rätt gällande.” (39)

¹⁰⁹ Holmbäck 1922 s. 40 f Skattevrak: Om en skattebonde under tre år inte betalat sin skatt kunde kronan överta hemmanet, som då blev skattevrak.

¹¹⁰ Holmbäck 1922 s. 41 f (cit. s. 42, 42)

¹¹¹ Holmbäck 1922 s. 42

¹¹² Holmbäck 1922 s. 42 f

¹¹³ Holmbäck 1922 s. 43

¹¹⁴ Holmbäck 1922 s 43

i praktiken överta ett redan etablerat förhållande. I övriga delar av Sverige var förhållandet annorlunda. Holmbäck menar att ännu skogsordningarna 1647 och 1664 visar, "den kungliga äganderätten till de stora vidderna i norr ej hunnit göra sig gällande". Det avgörande steget mot en ny ordning kom när Karl XI i ett påbud om skogarna den 19 december 1683 förnyade Gustav Vasas brev av 1542. Formuleringarna hade ändrats så att det nu otvetydigt skulle framgå att de norrländska skogarna tillhörde kronan; 'alla sådana ägor, som således obygda ligga, fjärran från ägoskillnaden och bygdelagerna, höra överheten och Sveriges krona till och ingen annan'. De lokala ämbetsmännen beordrades därför klarlägga gränserna för mark som var i enskild ägo, och eventuellt tilldela skog till hemman, som behövde tillskott för att bli fullsuttna. Återstoden skulle tillföras kronan. "Varandes ofelbart vår och kronans rätta och enskilde egendom allt vad av slika skogar ligger obrukat och allt vad som icke med gode skäl kan fulltygas höra någon gård, by, socken eller härad till."¹¹⁵

Härigenom blev, enligt Holmbäck, även lappskatteländen otvetydigt kronans egendom och en samisk äganderätt till dessa var nu utesluten. Trots att påbudet inte uttryckligen riktades mot "de trakter, där lapparna hade sina hemvist", måste det få en avgörande betydelse även för dessa – även om det var en uppfattning, som endast långsamt trängde igenom på det lokala planet.

För Jämtland och Härjedalen måste 1683 års påbud om skogarna föra till att den gamla norska bestämmelsen om konungens rätt över de stora skogarna behållas vid liv och ökas i styrka. För Lappland måste den tydliga medföra, att varje möjlighet att åt lapparna söka hävda en äganderätt till lappskatteländen blev utesluten. Då icke ens de bofasta, som obesträtt hade äganderätt till sina hemman, kunde mot konungens rätt skydda de trakter, de ansågo som sina, är det naturligen uteslutet, att lapparna, vilkas äganderätt till lappskatteländen aldrig varit allmänt erkänd och som brukade sina land blott till renbete, fiske och jakt – detta mångenstädes blott vissa delar av året – skulle kunna trots den kungliga rätten få äganderätt till lappskatteländen. Lappland blev, med undantag av de skattehemman, som därstädes funnos, konungens och kronans land. Långsamt men säkert tvingar denna uppfattning sig fram. Den går den vanliga vägen, då det gäller nya kamerala teorier: från centrum ut till de förvaltande myndigheterna i bygderna, vilka hade att tillse kronans rätt, för att till slut även bemäktiga sig domstolarna.¹¹⁶

Kronans äganderätt blir enligt detta synsätt något som stegvis etableras. Holmbäck noterar att "uppfattningen om kronans rätt till lappskatteländen" ännu 1739 inte "på allvar brutit igenom" i de lokala domstolarna.¹¹⁷ Så sakteliga segrade emellertid "den riktning som ansåg lappskatteländen för krona". Detta framgår, skriver Holmbäck, bland annat av "att ärenden angående inrymningar å lappskatteland alltmera avgjort föras över från de allmänna domstolarna till Konungens befallningshavande, som ägde uppsikt och domsrätt över kronojord."¹¹⁸

Det sist anförda citatet ger anledning att kort stanna upp, eftersom det annars är lätt hänt att dess betydelse faller ur blickfånget. Förhållandet att samernas markanvändningsfrågor överfördes från domstolar till den statliga lokalförvaltningen (landshövding och länsstyrelse) blir i Holmbäcks historieskrivning blott ett stöd för det successiva segertåget för uppfattningen att lappskatteländen var kronans egendom. Utgångspunkten är att lappskatteländen aldrig erkänts som samers egendom, och att nyheten från det sena 1600-talet är att kronan tillägnar sig äganderätt till obygd, varvid detta också kom att omfatta lappskatteländen. För forskare, som

anser sig kunna styrka att samerna haft en skyddad äganderätt till sina marker, får överföringen av de samiska markfrågorna från domstolar till förvaltning en helt annan betydelse. Det markerar ett brott i utvecklingen, och en del skulle nog vilja tillägga även mot samerna. Vi skall återkomma till detta.

Kolonisationspolitiken och samernas försvagade ställning

Att kronan tillägnade sig äganderätt till obebyggd mark i Lappland var det ena som förminskade samernas rätt. Det andra var förändringen av kolonisationspolitiken. Från slutet av 1600-talet försökte kronan intensivare locka nybyggare till Norrland. Någon mer påtaglig effekt fick detta visserligen inte förrän efter 1700-talets mitt, men det markerade principen att den samiske innehavaren av ett lappskatteland inte kunde hindra intrång på sina marker, såvida han inte kunde visa att han led skada av nybygget. Skadan avsåg då enbart det avgränsade resursutnyttjande som nu tillerkänts samerna. Följaktligen hade samerna nu blott en begränsad rätt till visst nyttjande av markerna.

Principen blir alltså, /.../ [att] lappen äger å sitt land till sina renar och för sitt uppehälle nyttja bete, fiske, o. s. v. men ej har den rätt till detta, att han kan hindra anläggande av nybyggen, när ej hans rätt till renbete, fiske o. s. v. led intrång. Principen om kronans rätt att förfoga över lappskatteländen drevs emellertid vidare; med tiden kom man att anse, att lappen borde vika, ej blott då det gällde nybyggare, utan även när myndigheterna ansågo lämpligt att – utan att skada hans renbetesrätt, rätt till fiske o. s. v. – använda viss del av landet till annat ändamål.¹¹⁹

Holmbäck illustrerar därefter hur samernas rätt fortsatte att urgröpas fram mot mitten av 1800-talet.

Samernas nyttjanderätt säkrad

Det är i ljuset av denna under halvtannat sekel steg för steg försämrade position som Holmbäck betraktar utvecklingen under andra halvan av 1800-talet. Vändpunkten kom i ett brev från Kungl. Maj:t till Kammarkollegium den 20 april 1841. I Jämtland och Härjedalen hade avvitrningen gjort att de marker som var tillgängliga för samerna var otillräckliga. I brevet fastslogs att man skulle avmäta gränserna för varje skattefjäll och där det var nödvändigt skjuta till betesmark från angränsande kronomarker. Fiskerätt skulle mot betalning av ränta medfölja betesrätten. Nybyggen skulle inte tillåtas förrän samernas betesmarker blivit utstakade. Härigenom fredades det som var kvar av sommarbetesmarker. Rätten till vinterbetesmarkerna var mer omtvistad, men genom 1886 års renbeteslag tillförsäkrades samerna den på sedvana grundade rätten till vinterbete på kronans mark utom skattefjällen och på enskilda ägor.¹²⁰ Holmbäck understryker dock att denna förstärkning av samernas rätt i Jämtland och Härjedalen på intet vis gav någon äganderätt till skattefjällen.

Fotnot

¹¹⁵ Holmbäck 1922 s 44 ff (cit. s. 46, 46)

¹¹⁶ Holmbäck 1922 s 47

¹¹⁷ Holmbäck 1922 s 48

¹¹⁸ Holmbäck 1922 s 49 Konungens befallningshavande var den myndighet som anförtratts styrelsen av länen, d.v.s. den utgjorde kronans lokala civilförvaltning. Myndigheten utövades av en landshövding, som ledde den förvaltningsorganisation, som så småningom kom att kallas länsstyrelse.

¹¹⁹ Holmbäck 1922 s 50 ff (cit s. 52)

¹²⁰ Holmbäck 1922 s 58 ff

1841 års brev avser icke att på något sätt ändra den rätt, med vilken lapparna sutto å skattefjällen; denna rätt bör därför anses fortfarande vara en nyttjanderätt och fjällen vara kronans egendom. Lapparnas rätt till fjällen kallas i brevet uttryckligen en betesrätt, med vilken rätt förenas en befogenhet till fiske samt troligen även en rätt till skog till husbehov. På grund härav synes man icke vara berättigad att anse lapparnas nyttjanderätt till skattefjällen som total, d. v. s. omfatta rätt att nyttja dem och deras avkastning i principiellt alla hänseenden, utan den bör anses som partiell, det vill i detta falla sägas anses inskränkt till en renbetes- och fiskerätt samt en rätt till skog till husbehov; av naturliga skäl måste även en jakträtt anses tillhöra lapparna.¹²¹

En utveckling motsvarande den i Jämtland och Härjedalen visade sig även i Västerbottens och Norrbottens län. I dessa län tillkom emellertid en begränsning av den grupp vars rätt stärktes, och som en följd därav sköts lappskattelandsindelningen åt sidan för en kollektiv rätt.

Den nomadiserande renskötseln var nu tydligt fjällapparnas ojämförligt viktigaste näring. De bestämmelser som givits rörande lapparnas rätt, komma därför ännu mer utpräglat än i Jämtland att taga sikte i huvudsak blott på fjällapparnas rätt till bete för sina renar; jakten och fisket hava i stadgandena, där de behandlas av dessa, sjunkit ned till blott binärningar till renskötseln, och skogslapparnas intressen tillgodoses icke alls eller föga. Då lagstiftningen sålunda börjat att uteslutande fästa vikt vid fjällapparnas förhållanden, var det, om man utgår från förhållandena i norr, helt naturligt, att lappskattelandsindelningen fick vika för en kollektiv brukningsrätt.¹²²

För att freda renbetesrätten drogs den s.k. odlingsgränsen 1867, vilken definitivt stadgades i 1873 års avvittringsstadga. Ovan denna gräns skulle inte nybyggen tillåtas. På kronans skogsmark inom lappmarken nedan odlingsgränsen fick samerna betesrätt året om. På enskild skogsmark fick samerna betesrätt året om ovan odlingsgränsen, och vintertid nedan odlingsgränsen. Med rättigheter angivna efter dessa linjer blev det, skriver Holmbäck, "onödigt att taga hänsyn till lappskattelanden". De marker som avsatts till renbete skulle delas mellan lappbyar, men det gjordes inga stadganden om att betesrätten inom lappbyarna måste vara kollektiv.¹²³ Genom dessa åtgärder gavs således de renskötande samerna en fast reglerad och klart avgränsad rätt till nyttjande av fjällregionens marker.

Sammanfattning

I kort sammanfattning var således Holmbäcks uppfattning om äganderätten till fjällregionens marker följande: Ur svensk synvinkel var området ursprungligen herrelöst land, medan det ur samisk synvinkel kan ha betraktats som samernas egendom. Samisk äganderätt var dock aldrig erkänd och från 1680-talet tillägnade sig kronan äganderätt till markerna. Därigenom uteslöts varje möjlighet till samisk äganderätt. Samerna hade en nyttjanderätt, som under 1700-talet försvagades. Efter mitten av 1800-talet stärktes samernas nyttjanderätt, samtidigt som den tydligt avgränsades till att avse renbete med vidhängande rätt till fiske, jakt och skog till husbehov. Dessa avgränsade rättigheter gavs av markens ägare staten, och de innefattade inte någon rätt att exploatera resurser utöver vad som behövdes för renbetet och husbehov.

Filip Hultblad (1968)

Holmbäcks argument och historieskrivning förblev, som sagt, länge den dominerande bilden av såväl skeendet som äganderättsförhållandena. Utöver de utredningar som bifogades stämningsansökan i skattefjällsmålet 1966 hade vare sig lappskattelanden eller äganderättsfrågorna ägnats särskilt mycket uppmärksamhet inom forskningen. Filip Hultblad¹²⁴ menade emellertid i sin avhandling 1968, att det mycket omfattande material han studerat helt bekräftade att "landen ej upplätos med äganderätt utan endast med brukningsrätt". Brukningsrätten kunde förvisso förvärfvas, avhändas, uthyras och på andra sätt överlåtas liksom fast egendom, men om ett land blev ledigt på grund av dödsfall eller fattigdom kunde häradsrätten tilldöma en behövande utomstående person landet, om det saknades behövande arvingar. Hultblad har till och med exempel på att en landinnehavare kunde dömas att frånträda sin brukningsrätt, eller en del av denna, till förmån för någon med större behov av betesmark.¹²⁵ Dessa omfördelningar stod, menar Hultblad, helt i samklang med renskötselns betingelser.

Bland nomaderna inträffade ofta förändringar i hjordarnas inbördes storleksförhållanden. Ett allt för starkt hänsynstagande till hävden skulle med tiden ha medfört orimliga diskrepanser mellan tillgången på och behovet av betesmark. Att häradsrätten alltid och tydligt med allmänt gillande vidtog de nödvändiga justeringarna, visar mer än något annat landtilldelningens villkorliga karaktär.¹²⁶

Hultblad framhåller också att lappskatteländens gränser var diffusa och att de kanske ursprungligen inte ens haft några klara gränser. Denna iakttagelse följs av följande påpekande: "Med stark egendomskänsla var lappen däremot bunden vid de välkända fiskeplatserna, /.../ samt flakalandet...".¹²⁷ Indirekt synes Hultblad därmed hävda att lappskattelanden som sådana inte omfattades av denna egendomskänsla.

Nils Arell (1977)

Uppfattningen att samerna haft en nyttjanderätt, ej äganderätt, till de brukade markerna fick ytterligare stöd av Nils Arell¹²⁸ i dennes avhandling om rennomadismen i Torne lappmark från 1977. I grova drag synes Arell mena, att samerna under senare delen av 1600-talet i någon mening kanske kan sägas ha ägt rättigheterna (fiske, bete), som skattlandet gav, men inte själva markerna. Under 1700-talets lopp förändrades samernas markanvändning på ett sätt som dels ledde till att skattelandsindelningen förlorade relevans, dels bidrog till att markerna blev krono. Därigenom förändrades deras nyttjanderättsliga ställning, men rätten att disponera rättigheterna försvagades inte av dessa förändringar. Arell baserar i huvudsak sin undersökning på rättsligt källmaterial, och det bör nämnas att hans studie fokuserar på markanvändningen, inte på äganderättsfrågorna. Han presenterar dock även en analys av förhållandena med avseende på äganderätten

Fotnot

¹²⁴ Filip Hultblad (1907–1970) Geograf vid Uppsala universitet till 1943, med skrifter om "Flyttlapparna i Gällivare socken" och "Några drag ur skogslapparnas äldre kulturgeografi". Därefter bl.a. verksam som läroverkslektor.

¹²⁵ Hultblad 1968 s. 83 f (cit s. 83)

¹²⁶ Hultblad 1968 s. 84

¹²⁷ Hultblad 1968 s. 117 ff (cit. s. 119)

¹²⁸ Nils Arell (1938–2004) Kulturgeograf, verksam vid Umeå universitet. Efter avhandlingen bl.a. studier av skogsrenskötseln samt markanvändning och näringsmässiga relationer inom renskötselområdet.

till markerna. Analysen behandlar farmför allt läget i slutet av 1600-talet, men resultaten rörande denna tid har naturligtvis implikationer både för tolkningen av utvecklingen därefter och för bärigheten i nutida äganderättsanspråk.

Äganderätt till nyttigheterna, men inte till själva marken

Den rimligaste tolkningen av källmaterialet är, menar Arell, att behovet var grunden för nyttjandet av en resurs. Därför blir det svårt att säga bestämt om det förelåg äganderätt till nyttigheterna.¹²⁹ I slutet av 1600-talet kan man peka på flera tecken som tyder på att samerna haft äganderätt till de nyttigheter skattlanden gav. Innehavaren synes tillerkännas exklusiv nyttjanderätt till fisket.¹³⁰ Det förelåg arvsrätt, varvid landslagens bestämmelser tillämpades.¹³¹ Nyttigheterna kunde köpas och säljas, men det skall då också noteras, att köp kunde återgå efter hävdande av arvsrättsliga krav.¹³² Det skulle alltså innebära, att börsrätt tillämpats, vilket i så fall betyder att innehavet behandlats på samma sätt som skattejord. Samernas skulle också skattläggas för sina fiskevatten. Arell är dock tveksam till om detta innebär att myndigheterna ansåg att det därmed förelåg en äganderätt. "Det förefaller snarare vara så att man från statens sida menade att samerna som lappmarkens inbyggare borde förbehållas nyttjanderätten till fisketräskan och följaktligen skattläggas för desamma."¹³³ Och exklusiviteten till trots, skattlandsinnehavarna kunde inte hindra att andra nyttjade markerna för att tillgodogöra sig nyttigheter, som samerna ej brukade. Visserligen utgick häradsrätterna från ett samiskt hävdande av resurserna. Andra anspråk bedömdes sedan från fall till fall.¹³⁴ Likväl är det i relation till sådana anspråk, som begränsningen i samernas äganderätt visar sig. De statliga myndigheterna utgick från att olika näringar kunde bedrivas parallellt, utan att de behövde hamna i konflikt med varandra. Om en nybyggare vill använda mark på ett sätt som inte hörde till de samiska näringarna, såg man ingen anledning att hindra det. En skattlandsinnehavares rätt till landet ansågs således "inte vara starkare än att en presumtiv nybyggare kunde ges tillgång till de av skattlandets nyttigheter, som innehavaren inte ansågs ha behov av. Dennes ägande-nyttjanderätt gällde alltså inte landet som sådant utan de därpå förefintliga nyttigheterna som han 'efter sin närings art' nyttjade."¹³⁵

Skattläggning men inte jordäganderätt

Det är i ljuset av dessa förhållanden som Arell tar upp en mera generell diskussion om skattläggningen och dess äganderättsliga innebörd. Gustav Vasas intresse av att öka inkomsterna från rikets nordligaste delar hade förändrat skatteuppbörden i lappmarkerna, men skatterna var, menar Arell, alltför personella.¹³⁶ En genomgripande omläggning kom i och med 1695 års lappskattereform. Beskattningsgrunden skulle nu utgöras av den mark samerna hade till renbete, fiske och 'djurfång'. Reformen kan, enligt Arell, ses som "ett försök att i lappmarken tillämpa den jordskatt (=mantalsrätten), som vilade på bondejorden". Den medförde att samernas dispositionsrätt till de nyttjade resurserna förstärktes eller, om man så vill, sanktionerades. Skattereformen förutsatte innehav av skatteland. Den samiska markindelningen infogades i den svenska förvaltningen och skatten motiverades av de nyttigheter – fiske, jakt och betet – som fanns att tillgå inom skattlandet. Detta blev således "ett område för vars utnyttjande man erlade skatt till staten", men begreppet blev också knutet till ett specifikt samiskt markutnyttjande.¹³⁷ Frågan blir då om denna skattläggning kunde läggas till grund för att hävda en äganderätt till marken på ett sätt som motsvarade skattebondens ställning. Arell anser att denna fråga knappast ens var aktuell att ställa för de berörda parterna.

Så länge samerna var ensamma i de vidsträckta lappmarkerna, blev frågan om deras äganderättsliga förhållande till marken och de utnyttjade resurserna aldrig ställd. Det fanns, så att säga, inga konkurrerande krav att relatera till. Nyttjandet av resurserna var ett internt fördelningsproblem, där beslutsfunktionerna innehades av sitan resp lappbyn. Det betyder också, att frågan om det förelåg någon väsensskillnad mellan ägande- resp nyttjanderätt för mig framstår som i hög grad akademisk. Vid tiden för skattereformens tillkomst kan man knappast spåra någon strävan från något håll att precisera ett absolut innehåll i begreppen ägande- resp nyttjanderätt. Det väsentliga var, att samernas nyttjande-dispositionsrätt till de nyttigheter man var beroende av för sitt livsuppehälle inte ifrågasattes. Vad som var avgörande var alltså behovet.¹³⁸

Man får inte fästa överdriven vikt vid benämningen skatteland. Om "skatte" här skulle signalera äganderätt, kan man inte förklara varför innehavaren inte kunde hindra nybyggare från att etablera sig på marken. Arells resonemang mynnar alltså ut i slutsatsen, att samerna hade en stark rättsställning i relation till de resurser de nyttjade, men att detta inte betydde att de ägde marken som sådan.¹³⁹ Han sträcker sig så långt, att "man kan tala om en äganderätt till de utnyttjade resurserna, fr a fiskevattnen, men inte till skattlanden som sådana", men tillfogar att sådana distinktioner mera hör till en tid då det framstår som angeläget att kunna fastställa äganderättsförhållanden. För en dåtida betraktare var det väsentliga snarare att säkerställa rätten att disponera en nyttighet, och i detta avseende var samernas rätt aldrig ifrågasatt.¹⁴⁰

Land och vatten blir krono

Mot bakgrund av de tidigare relaterade diskussionerna både om kronans stegrade äganderättsanspråk och om förändringen av äganderättsbegreppet, anar man att samernas ställning, hur starkt skyddad nyttjanderätten än må ha varit, kunde komma att försämrast avsevärt. Även om denna problematik inte är någon huvudsak i Arells studie, tar han ändå upp en del intressanta forskjutningar under 1700-talet. Återigen är det fisket som berörs. Samerna hade haft sina fiskevatten med en rätt som åtminstone tangerat skattemannarätt, och kanske till och med betraktats som skatte. Mot slutet av 1700-talet behandlades vattnen däremot som krono, och hanteringen har övergått från domstol till statlig myndighet.

Vid slutet av 1770-talet anholder vederbörande skattelapp om fisketillstånd i dessa sjöar och tillstånd ges "till dess ytterligare delning" av vattnen kommer att ske. Detta kan

Fotnot

¹²⁹ Arell 1977 s. 200

¹³⁰ Arell 1977 s. 131

¹³¹ Arell 1977 s. 140

¹³² Arell 1977 s. 144, 200

¹³³ Arell 1977 s. 134

¹³⁴ Arell 1977 s. 136

¹³⁵ Arell 1977 s. 142

¹³⁶ Arell 1977 s. 57

¹³⁷ Arell 1977 s. 65 f (cit. 65, 66) På annan plats skriver Arell, att skattlandsinnehavet var "en kameral konsekvens av 1695 års lappskattereform". (s. 233)

¹³⁸ Arell 1977 s. 69

¹³⁹ Arell 1977 s. 69 f

¹⁴⁰ Arell 1977 s. 81

knappast tolkas på annat sätt än, att fiskevattnen i fråga har karaktär av kronovatten. Det är kronombudet, som utfärdar fisketillstånden, inte häradsrätten. Konsekvensen av detta är, att man inte längre kan tala om en äganderätt till nyttigheten i fråga. Den genom särskilt tillstånd erhållna nyttjanderätten är dock stark och rubbas inte av nybyggarna.¹⁴¹

Kolonisationen hade börjat öka under andra halvan av 1700-talet. Tanken att de olika näringarna kunde sammanleva utan att behöva konkurrera med varandra om markerna visade sig nu tvivelaktig. Visserligen skyddades ännu samernas rätt att disponera de nyttigheter de ansågs ha behov av,¹⁴² men det är svårt att undgå intrycket att det innebar en markerad försvagning av rättsställningen att få fiska efter statligt tillstånd jämfört med att ha en exklusiv och överlåtelsebar rätt till fiskevattnen. Här skall det också noteras, att Arell funnit en viss skillnad mellan synsätten i de lokala domstolarna och den statliga förvaltningen. Ännu i mitten av 1700-talet förekom det mål som belyser att häradsrätten ansåg skattelanden vara av skattenatur. Den lokala och centrala statliga förvaltningens uppfattning om skattlandens kamerala natur var då inte entydig, men när vi nått 1700-talets slut betraktas resurserna överlag som krono.¹⁴³ Observationen ligger i linje med vad Holmbäck sade om den successiva spridningen av åsikten att skattelanden var av krononatur.

Arell försöker sätta in denna förändring i ett bredare sammanhang, där formerna för markanvändningen står i fokus. Under 1700-talet skedde en övergång till helnomadism och storskalig extensiv renskötelse i Torne lappmark. Detta påverkade både nyttjandet av fiskevattnen och själva skattlandsindelningens relevans, vilket blir märkbart mot slutet av 1700-talet och under 1800-talet. Fiskevattnen som låg inom skatteland och som tidigare figurerat i tvister inför domstol, betecknas på 1800-talet som krono och odisponerade. Arell antar att de verkligen varit odisponerade och att detta hängde samman med att övergången till helnomadism hade minskat behovet av fasta nyttigheter, såsom fiskevattnen. Det var alltså inte fråga om undanträngning utan om en förändring i den samiska ekonomin. Arell tillfogar dock ett hypotesartat resonemang om kameral praxis, som kan ha fått konsekvenser för framtida äganderättsanspråk från samisk sida. I visst avseende kom begreppen krono och odisponerad att få en likartad betydelse; ”om en nyttighet bedömdes vara odisponerad betraktades den som krono.”¹⁴⁴

Det är möjligen inte oväsentligt för samernas markutnyttjande på lång sikt och ur nyttjanderättslig synpunkt, att en nyttighet vilken på grund av att en brukare saknades, ändrade karaktär från skatte till krono, kom att förbli krono. Jag avser då nyttigheter, som nyttjades mer eller mindre permanent av de helnomadiserande samerna. Annat var ju förhållandet med nybyggarna, vilka på 1840-talet fick rätt att skattköpa sina nybyggen. En konsekvens av denna tankegång (som behöver studeras närmare och ur fler aspekter) är att den mark och de nyttigheter de helnomadiserande fjällsamerna av olika skäl lämnade under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet kunde man inte få tillbaka på samma villkor som tidigare, om ett sådant behov skulle ha uppstått.¹⁴⁵

Om denna tankegång är riktig torde ett annat av Arells resultat vara av stor vikt. Han fann att skattlandsindelningen i Torne lappmark förlorade sin relevans allteftersom övergången till storskalig extensiv helnomadism fortskred. I Enontekis synes skattlanden ha slutat att hävdas redan runt 1780. De försvinner i vart fall ur källmaterialet från häradsrätten vid denna tid. De växande

renhjordarna och flyttningarna över allt större områden gjorde det svårare, och till slut omöjligt, att upprätthålla skattlandens gränser. Under en övergångsperiod var det möjligt att förena skattlandsindelningen med helnomadism, men den blev alltmer löslig till sin karaktär, för att till slut helt upplösas. Arell vill inte tillskiva förloppet generell giltighet. Fastheten i landindelningen var avhängig de starkt varierande förutsättningarna för renskötelsen, och den har sannolikt varit större inom skogsrenskötelsen.¹⁴⁶ Likväl, om hävderna av skattlandet övergivits, kunde det bli svårt att återfå det på de gamla villkoren.

Samerna var aldrig markägare i modern mening

Även om det är möjligt att föra samman vissa av Arells resultat och skapa hypoteser om vad som hänt med samernas ställning till markerna är det tveksamt om han själv skulle finna det vara särskilt meningsfullt. Arell menar att skattlanden saknade den anknytning till enskilda ägare, som kunde finnas när det gällde fiskevattnen, och han finner det överhuvudtaget tvivelaktigt att ”använda ägandebegreppet i samband med den rättsliga anknytningen till marken”, delvis beroende på att vi inte vet om begreppen hade samma betydelse på 1600- och 1700-talen som de har idag. ”Den rådande uppfattningen bland nomaderna om innehavets karaktär dikterades av vad man fann ändamålsenligt ur näringssynpunkt, innebärande att en resursfördelning (av ex land) inom lappbyns och/eller sitans ram hade ett naturligt företräde före någon form av individuellt ägande.”¹⁴⁷ Skattlandet var en nyttighet, som kunde förvärfvas och överlåtas på olika sätt, men den kunde också omfördelas efter en behovsprincip. Förhållandet att behovet vägledde fördelningen bidrog också till villkorligheten i innehavet.¹⁴⁸ Några markägare i dagens mening var således, enligt Arell, inte skattlandsinnehavarna.

Arell påpekar ställvis att ägandebegreppet kan ha haft olika innebörd under olika epoker, men han vill inte försöka fastställa vilken tolkning som är den mest relevanta. Istället vill han belysa rådande uppfattning om ”vilken nyttjanderättslig bindning som vidlådde olika former av markutnyttjande” och hur denna uppfattning förändrats.¹⁴⁹ Slutsatsen blev att samerna innehaft vissa preciserade nyttigheter, som kunnat erhållas av markerna, med en rätt, som i sin styrka kunnat närma sig en äganderätt, men att dessa nyttigheter mer eller mindre övergivits i samband med att den samiska renskötsekonomin ändrade karaktär. Däremot var de, som sagt, aldrig markägare.

Fotnot

¹⁴¹ Arell 1977 s. 167 f

¹⁴² Arell 1977 s. 180 f

¹⁴³ Arell 1977 s. 200

¹⁴⁴ Arell 1977 s. 184

¹⁴⁵ Arell 1977 s. 185

¹⁴⁶ Arell 1977 s. 169 f, 250 f, 252, 259, 272

¹⁴⁷ Arell 1977 s. 234

¹⁴⁸ Arell 1977 s. 234 ff Arell nämner även som uttryck för villkorligheten att man måste betala skatt för bruksrätten. Så länge skattevraksbestämmelserna var i kraft (d.v.s. till 1789), präglades skattejorden av motsvarande villkorlighet. Det utgör därför inte något påtagligt särskiljande kriterium. Arell noterar också att samma villkorlighet i princip gällde även nybyggena (s. 237 not 1).

¹⁴⁹ Arell 1977 s. 125

Mauritz Bäärnhielm (1977)

Mauritz Bäärnhielm¹⁵⁰ instämmer helt i den sista slutsatsen, men hans utgångspunkt är just äganderättsbegreppets föränderlighet. Vi har ovan sett att Bäärnhielm hävdar att äganderätten är en ganska ny konstruktion. I Sverige infördes den 1789–1810. Reformerna under dessa år ”innebar att vissa brukare-innehavare av fast egendom tillerkändes äganderätt till jorden.” Det är väsentligt att det endast gällde ”vissa”. Åtskilliga kategorier av brukare-innehavare ”lämnades utanför”, däribland samerna. Orsaken var realpolitisk. Vissa grupper var viktiga att vinna, andra kunde man bortse ifrån.

Innebörden av det som hände kan uttryckas så att den äganderätt till fast egendom som finns idag inte går tillbaka på en ursprunglig och för all jord gällande äganderätt utan i stället på konkreta politiska beslut som riktade sig mot vissa grupper av brukare och/eller innehavare som makt-havarna ville gynna och vars stöd de behövde. Brukare som från politisk synpunkt var ointressanta lämnades utanför reformen.¹⁵¹

Och följaktligen:

Om det är riktigt som jag hävdar att bönder, nybyggare och andra bofasta före 1789 saknade äganderätt (men för den skull inte rätt) till av dem nyttjade områden, är det en ologisk och ohistorisk tanke att de nomadiserande samerna skulle ha haft en rätt som var väsentligt starkare än de bofastas.¹⁵²

Samernas rätt till de områden som de använde kan alltså inte betecknas som en äganderätt. När deras ställning en bit in på 1800-talet började bli allt mer trängd motverkades detta genom Kungl. Maj:ts brev av 1841, bestämmelser i avvittningsstadgorna och till slut 1886 års renbeteslag, men: ”Ingen av dessa författningar ens snuddar vid tanken att tillerkänna samerna äganderätt till fjällen.”¹⁵³

Om inte samerna har någon äganderätt till Lappland, varför skulle då staten ha det? Bäärnhielm lyfter här fram avvittningarna. Hade inte uttalanden från Kungl. Maj:t under 1500- och 1600-talen följts upp av författningar samt rättslig och administrativ praxis under senare tid, hade man ”kanske fortfarande kunnat hävda att huvuddelen av Lapplands vidder vore utan ägare i privaträttslig mening.” Så är det dock inte, och det beror framför allt avvittningarna, varigenom statens jord skildes från andras. I syftet med avvittningsstadgan 1873 för Västerbotten och Norrbotten ingick bland annat att bevara samernas renbetesrätt, men på intet vis antyds att samernas rätt skulle vara en äganderätt.¹⁵⁴

Det är för mig alldeles klart att vid tidpunkten för avvittningsstadgans tillkomst politiker och lagstiftare tveklöst utgått från att staten var ägare till de stora vidderna närmast fjällen, låt vara att denna statens äganderätt av hänsyn till samerna var på skilda sätt begränsad. Skulle denna de styrandes uppfattning ha varit grundad på felaktiga förutsättningar, torde man likväl få anse att ett läge med äganderätt för staten ha inträtt och blivit definitivt i och med tillkomsten och den efterföljande tillämpningen av denna lagstiftning, särskilt som mig veterligen de genomförda avvittningarna icke överklagats av samerna.¹⁵⁵

Som han själv noterar kommer Bäärnhielm således fram till samma slutsatser som Holmbäck, även om motiveringen är en helt annan. Samerna varken har haft eller har någon äganderätt

till de lappländska fjällen, den alldeles övervägande delen av markerna tillhör staten.¹⁵⁶ Bäärnhielm menar dessutom att debatten om fjällregionens äganderättsförhållanden har haft en olycklig slagsida åt att kretsa kring åretruntmarkerna, när det egentligen är vinterbetesmarkerna som är hotade.¹⁵⁷ Det torde dock vara en synpunkt som förutsätter att hela problematiken blott gäller nyttigheten renbete.

En omsvängning i forskningen

Den forskning som hitintills presenterats har, om än på delvis olika grunder, i stort sett varit enig i uppfattningen att samerna aldrig haft en av staten erkänd äganderätt i modern mening till de marker de brukat och att staten någon gång har blivit markens ägare. Samerna kan därför inte ha frångått något, som tillhört dem. Detta kom att ifrågasättas i det mycket långdragna skattefjällsmålet, som inleddes i maj 1966, och där samer hävdade sig ha bättre rätt än staten till vissa utpekade fastigheter. Samernas inlagor i processens inledande skede var försedda med utförliga rättshistoriska utredningar, utförda av Gunnar Prawitz, och fler tillkom när den första domen överklagades.¹⁵⁸ Det etablerade synsättet utmanades på allvar och det är nog signifikativt att Israel Ruong i den fjärde omarbetade upplagan av ”Samerna” justerade en del formuleringar i avsnitten om samernas rätt till jorden och om lappskatteländen, och tillfogade att kronan tillvällt sig ”äganderätten till gamla samiska land utan att den rättsliga innebörden klarlagts”. Ruong slutade sin redogörelse för vad som skett med lappskatteländen fram till slutet av 1800-talet med att fråga ”om inte genom denna utveckling svåra rättsövergrepp tillfogats samerna”.¹⁵⁹

Sedan Ruong gjorde dessa anmärkningar har det presenterats en del forskningsresultat som bestämt hävdar att de samiska innehaven skyddades såsom äganderätt, jämbördigt med skattebondens innehav, åtminstone fram till mitten av 1700-talet. Framst märks här Kaisa Korpijaakko-Labbas forskning. I sin avhandling prövar och tillbakavisar hon nära nog alla inslag i den argumentation som anförts mot samernas äganderätt. En presentation av denna blir därför ofrånkomligen lång och detaljerad.¹⁶⁰

Fotnot

¹⁵⁰ Mauritz Bäärnhielm (1921–) F.d. hovrättsråd, framstående fastighetsrättsjurist. Hedersdoktor vid juridiska fakulteten vid Lunds universitet 2002. Ordförande för Institutet för rättshistorisk forskning 1988–1996.

¹⁵¹ Bäärnhielm 1977 s. 61

¹⁵² Bäärnhielm 1977 s. 62

¹⁵³ Bäärnhielm 1977 s. 62

¹⁵⁴ Bäärnhielm 1977 s. 63

¹⁵⁵ Bäärnhielm 1977 s. 64

¹⁵⁶ Bäärnhielm 1977 s. 64 (inkl. not 14)

¹⁵⁷ Bäärnhielm 1977 s. 65 ff

¹⁵⁸ Domstolsinlagorna gjordes tillgängliga i stencilform under namnet Samernas Skattefjäll (Vol. I–IV), vari Prawitz utredningar återfinns. Denna serie fortsattes sedan av serien Samernas vita bok där nummer III innehåller utredningar och utlåtanden, som bifogades överklagandet till hovrätten för Nedre Norrland. Vid överklagandet till Högsta domstolen tillkom ett vittnesmål av Magnus Mörner, som egentligen varit avsett att framföras i hovrätten, men som där ej accepterats. Högsta domstolen inkallade däremot Mörner. Hans anförande – som var en jämförande analys av samernas ställning i Sverige och indianernas ställning i det spanska kolonialväldet i Latinamerika – trycktes senare i Historisk tidskrift (Mörner 1980).

¹⁵⁹ Ruong 1982 s. 52, 53

¹⁶⁰ Hennes resultat framlades först i en licentiat-avhandling 1983 (tryckt 1985) och sedan utvidgade och fördjupade i en doktorsavhandling 1989 (på svenska 1994).

Kaisa Korpijaakko-Labba (1989)

Innan vi går in på Korpijaakko-Labbas¹⁶¹ analys bör det nämnas att hon gör en skillnad mellan termerna lapp och same, samt finner det i många sammanhang motiverat att använda den förra. Under den period som hon har undersökt kategoriserades rikets invånare på olika sätt, bland annat efter vilken näring de tillhörde. Ett exempel på en sådan kameral kategori är "borgare", det vill säga en person som hade burskap i stad och utövade någon stadsnäring (hantverk eller handel). En annan sådan kategori var "lapp", som alltså var en person som utövade lappmannanärningar, och därigenom skilde sig från bönder, som utövade bondenärningar. Den alldeles övervägande andelen lappar var förvisso same, men man bör ändå ha skillnaden klar för sig. Eftersom de fastighetsrättsliga och skattemässiga frågor Korpijaakko-Labba behandlar är kopplade till den kamerala kategorin lapp, inte till den etniska kategorin same, har hon funnit det motiverat att framhålla skillnaden samt bruka termen lapp.¹⁶² Jag har i den fortsatta framställningen följt Korpijaakko-Labba i detta avseende.

Äganderätt är den rimligaste beteckningen på samernas relation till markerna

Korpijaakko-Labba hade en lång tradition av starkt etablerade uppfattningar om jordägande att förhålla sig till. Till dessa hörde att äganderätt till jord inte uppkommit eller blivit aktuellt för när i samband med odling. Mer specifikt rörande samerna fanns också föreställningen att de inte haft vare sig behov eller intresse av privat jordäganderätt. Ett första steg blev därför att undersöka om det var relevant att tala om äganderätt i den samiska ekonomin, där befolkningen i huvudsak levde av jakt, fiske och renskötsel. En intensiv studie av Rounala lappby fram till mitten av 1700-talet gav ett otvetydigt jakande svar. Byområdet var indelat i enskilda bruksområden, och det var tydligt att invånarna sökt och vunnit skydd för sina marker. Det fanns i detta avseende ingen nämnvärd skillnad gentemot jordbrukande bönder.

För vardera har *den uteslutande rätten till landet och ägor* varit viktiga. På samma sätt som i det övriga riket har huvudsyftet med lapparnas processande om sina land varit tryggheten av den uteslutande rätten, och detta syfte har också rönt förståelse i domstolen. Käromålen rörande skydd för markanvändningen har ansetts berättigade, och domarna har korrelerat med det rättskydd man yrkat på. /.../ Privat äganderätt – eller åtminstone en motsvarande grundidé – har inte varit något okänt bland den befolkning som levde av lappmannanärningar /.../. Urkundmaterialet visar tvärtom, att just de rättsuppfattningar som är typisk för jordägande har utgjort den uttryckliga kärnan i lapparnas processande om sina land. De har också allmänt kallat sig själva för "ägare".¹⁶³

Således menar Korpijaakko-Labba, att det rimligaste är att beteckna lapparnas relation till sin marker just som äganderätt. Eftersom detta är ett komplicerat och omtvistat begrepp går det emellertid inte att stanna där. Man måste klargöra vad lapparnas rättställning faktiskt innehöll, eftersom det var detta innehåll, som sedermera gav upphov till det vi känner igen som en 'modern' äganderätt.¹⁶⁴

Äganderättens historiska förändringar och tillämpning

Som vi sett tidigare har det förekommit en livlig debatt om ägandets innebörd, både bland rättslärda under olika historiska epoker och bland nutida forskare. Särskilt under 1600-talet fick skattebönderna vidkännas inskränkningar sin skattemannarätt,

och doktriner om delat ägande i olika skepnader började vinna insteg i den juridiska (och politiska) debatten. Dessa förhållanden har fått en del sentida forskare att hävda att själva äganderätten är en ganska sen konstruktion. Korpijaakko-Labba menar dock, att många forskare har gett en skev bild av jordägandets historia. De har riktat blicken på kontrasten mellan den moderna tiden (tiden efter 1789) och den period hon kallar "feodalpolitikens tidevarv", som tog sin början under 1500-talet. Enligt Korpijaakko-Labba bör man förlänga tidsperspektivet bakåt och ta fasta även på det hon kallar "den odala äganderättens tidevarv". I det perspektivet blir "feodalpolitikens tidevarv" närmast ett mellanspel, och den "moderna" äganderätten blir en återanknytning till en gammal odal äganderätt, som "frigjorts" från feodala inskränkningar.¹⁶⁵

De centrala poängerna i Korpijaakko-Labbas skildring av det ursprungliga, odala tidevarvet är dels att äganderätten i princip var fullständig, dels att en sådan äganderätt inte var knuten till någon viss form av markanvändning; den förelåg alltså i lika hög grad i fångstekonomier som i jordbruksekonomier. Redan i inledningen hade hon indirekt anslutit sig till uppfattningen, att "äganderätt till mark kan och kunnat uppstå genom nyttjande av jorden på ett ändamålsenligt sätt, utan att den exakta formen av markanvändningen varit utslagsgivande."¹⁶⁶ Genom en granskning av de medeltida lagarna (landskapslagarna samt Magnus Erikssons respektive Kristoffers landslag) avsåg hon styrka detta.

Den odala, fullständiga äganderätten, tillämpad även i fångstekonomi

Den odala äganderätten var, enligt Korpijaakko-Labba, en enhetlig och fullständig äganderätt, som inte gjorde någon skillnad på vilket rättssubjekt som innehade jorden. Odaljorden var den mark, som enskilda tagit i bruk och som överförts genom arv till efterkommande släktled. Jordegendom erhöles man genom något av de laga fången – arv, byte, gåva, köp och pant – vartill kom urminnes hävd. Detta förutsattes gälla även för kronan, vars egendomar alltså skulle ha vunnits genom laga fång. Lagstad-gandena rörande jordägare handlade företrädesvis om relationer mellan jordägare, inte om relationen till någon form av statsmakt. Den mest påtagliga inskränkningen i jordägarens rätt att överlåta jord gällde gentemot släkten, som hade bordsrätt eller rätt till bordslösen. Lagstiftningens "grundidé" var annars att rätten att bruka mark var en uteslutande ensamrätt, som endast tillkom jordägaren själv, och att det var endast denne som i rättsligt avseende kunde bestämma över marken.¹⁶⁷ Och detta var tillämpligt oavsett hur man brukade marken. Korpijaakko-Labba framhåller att det inom det svensk-finska riket rådde stora variationer hur man brukade markerna, och hon menar att detta påverkade lagarna. Olika typer av ekonomier behövde reglera

Fotnot

¹⁶¹ Kaisa Korpijaakko-Labba (1954–) jur. dr, docent i rättshistoria, Lapplands universitet, Rovaniemi. Efter avhandlingen fortsatt rätts-historisk forskning om lappmarkernas äganderättsfrågor, bl.a. som ledare för projektet "Om jordanvändningsrättigheterna på vardera sidan om Torneälven" (Åbo akademi).

¹⁶² Korpijaakko-Labba 1994 s. 53, 66 f

¹⁶³ Korpijaakko-Labba 1994 s. 173

¹⁶⁴ Korpijaakko-Labba 1994 s. 174 f

¹⁶⁵ Korpijaakko-Labba 1994 s. 180 f

¹⁶⁶ Korpijaakko-Labba 1994 s. 34, jfr även s. 171 f

¹⁶⁷ Korpijaakko-Labba 1994 s. 182–189, 198 (cit.). Bordsrätten innebar att, att om man ville sälja arvejord utom släkten skulle marken först bjudas upp till släktingar (i bestämd ordning) för infösen. Detta upp-bud skulle ske vid tre ting. Om ingen anmält sin önskan att lösa in jorden kunde den i laga ordning säljas, varvid häradshövdingen utfär-dade fastebrev, som intygade att köpet vunnit laga kraft.

olika typer av företeelser. Ett område behövde dessutom inte vara särskilt tätt befolkat för att det skulle kunna uppstå knapphet och konkurrens om marker. En del former av markanvändning var arealkrävande och även i gleset befolkade områden kunde det uppstå behov av att reglera brukarnas rätt gentemot varandra. Hon visar detta genom att jämföra Östgötalagen, vars innehåll präglades av ett tätbefolkat jordbrukssamfunds markproblem, och Helsingelagen, vars innehåll återspeglade "förhållandena i gleset bebodda områden där man i hög grad förlitade sig på fångstnäringarna för sin utkomst."¹⁶⁸ Slutsatsen blir,

att jordägandets utveckling uttryckligen dikterats av de samhällseliga realiteterna. Ju större betydelse en viss näring haft inom ett visst område, desto centralare ställning har regleringen av enskildheterna fått i lagstiftningen för detta område. Man kan på denna grund anse, att det förekommit en direkt växelverkan mellan jordägandesystemet och de aktuella näringsgrenarna. Detta har dock skett på ett helt annat sätt än vad man påstått i äldre rättslitteratur. Man kan utan tvivel anse, att jordägarerätten uppkommit och utvecklats, då behov uppstått, men behoven har kraftigt varierat inom de olika områdena. På grund här av skulle man kunna dra den slutsatsen, att ägarerätten enligt de olika landskapslagarna var till sitt noggrannare innehåll sådan såsom den utformats av de för respektive område typiska näringarna och av det behov av rättskydd som sammanhänge med dessa näringar.¹⁶⁹

Därmed är grunden lagd för att kunna hävda att lapparna haft ägarerätt till sina marker, om det visar sig att deras markinnehav skyddats i enlighet med lagen.

Den fullständiga ägarerätten i praktiken obruten

Den odala ägarerättens innehåll var således "ett fullständigt innehav och en fullständig rätt", och lagens stadganden rörande jordinnehav hade uppkommit "för att skydda sådana intressen som var viktiga ur markanvändningens synvinkel", vilket i de nordliga delarna mycket väl kunde vara till exempel jakt, fångst och fiske. Den lämpligaste beteckningen på denna rätt till marken är, menar Korpijaakko-Labba, just ägarerätt.¹⁷⁰ Under "feodalpolitikens tidevarv" (inlett på 1500-talet) utsattes den förvisso för restriktioner och ifrågasättanden. Till de påtagliga förändringarna hörde dels fixeringen av indelning i jordnaturer, som innebar att rättigheter och skyldigheter rörande marken blev gruppsspecifika, dels att en av grupperna, skattebönderna, fick se sin rätt – skattemannarätten – utsattas för åtskilliga inskränkningar.¹⁷¹ Medan detta pågick höjdes en del röster som ville fränkänna skattebonden ägarerätt till sin jord, men någon reell betydelse fick aldrig detta. Även om skattemannarätten utsattes för inskränkningar, så upphörde den aldrig att vara en ägarerätt.¹⁷² Merparten av de särskiljande restriktionerna upphävdes 1789, då skatteböndernas ägarerätt förklarades lika fri och fullständig som frälsemannens. Därmed var steget definitivt taget till "tidevarvet för ägarerättens frigörelse".¹⁷³ Den centrala poängen för Korpijaakko-Labba är att epokskiftet runt 1789 i praktiken innebar att en urgammal ägarerätt återställdes. Den odala ägarerättens tradition hade aldrig brutits. Även om skattemannarätten hade utsatts för inskränkningar, så behövde man inte vidta några särskilda åtgärder för att bli en, så att säga, "modern" ägare. Begränsningarna i skattebondens ägarerätt avlägsnades och den blev åter oinskränkt. "Den odala ägarerätten har utan att gå miste om sin innebörd först övergått i att vara en rätt av skattnatur och sedan en modern ägarerätt till jorden." Rättskyddet för bruket av jorden förblev "till sitt innersta väsen" i grunden oförändrat genom tiderna.¹⁷⁴

På grundvalen av detta resonemang blir det av stort intresse att närmare undersöka vilket rättskydd lapparnas markinnehav åtnjutit. Som vi tidigare noterade framhöll Korpijaakko-Labba att ägarerätt var en högst relevant realitet i den samiska ekonomin och att den svenska lagen skyddade jordägarerätter oavsett hur marken brukades. Om det skulle visa sig att de svenska rättsinstanserna skyddade lappmännens innehav på samma sätt som skattemännens, så borde detta innebära att lapparna ägde sina marker på samma sätt som skattebönderna. Omvälvningen 1789 skulle då ha gjort dem till "moderna" ägare av skattejord. I det perspektivet ser man hur betydelsefulla Korpijaakko-Labbas "kompletterande kommentarer" till förenings- och säkerhetsakten 1789 blir. Hon påpekar att jorden skulle behålla sin urgamla natur av säteri, frälse, skatte eller krono. Den deklarationen kan, menar Korpijaakko-Labba, ses som en komplettering till "principerna rörande ägarerättens institutionella skydd, det som av gammalt ingick i rättsordningen. Enligt dessa principer fick kungen varken ta eller låta någon fräntas fast eller lös egendom annat än med stöd av lag eller laga dom."¹⁷⁵ I förlängningen torde denna ståndpunkt innebära, att om mark först skyddats som skattejord och därefter förklarats vara krono, så vore det närmast att likna vid stöld. En granskning av lapparnas rättsställning före 1789 blir således av stort intresse, inte bara rättshistoriskt utan även med avseende på nutidens ägarerättstvister.

Lapparnas rättsställning – ägarerätt till marken

När det gäller lapparnas rättsställning skulle man med viss tillspetsning kunna säga att Korpijaakko-Labba har undersökt om lappar varit ägare till skattejord. Två kriterier skall vara uppfyllda för att man skall kunna säga att det har förelegat en fullständig ägarerätt: Dels att innehavaren har haft en "uteslutande skyddad bruksrätt", det vill säga ett skydd gentemot utomstående, dels att denna rätt har varit "överförbar åtminstone i begränsad omfattning".¹⁷⁶ Undersökningen bygger på lokal rättspraxis, eller vad Korpijaakko-Labba kallar rättigheternas "gräsrotsnivå". Hon tar emellertid inte enbart fasta på domstolarnas utslag, utan även vilka lagrum som åberopats.¹⁷⁷ Lagrummet säger något om vad slags rättighet det handlade om, men det bidrar också till att avgöra vilken jordnatur man ansett sig behandla, eftersom markanvändningsregler för skatte- respektive kronojord fanns på olika ställen i lagen.

De flesta tidigare forskare har framhållit skattlandsinnehavarnas nyttjanderätt, men skilt denna från markägarande. Korpijaakko-Labba hävdar däremot, att domstolarnas lagtillämpning visar, att det som skyddats har varit en markägares rätt att ensamt råda över sina ägor. Fiske, jakt och renbete var i regel i enskild hävd, det var knutet till skattlanden, och det skyddades mot intrång från utomstående. Det rörde sig således om en uteslutande bruksrätt, vilken i rättspraxis skyddats såsom en markägares rätt.

Fotnot

¹⁶⁸ Korpijaakko-Labba 1994 s. 189 ff (cit. s 191)

¹⁶⁹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 191 f; jfr även s. 214

¹⁷⁰ Korpijaakko-Labba 1994 s. 214 f (cit. s. 214)

¹⁷¹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 220

¹⁷² Korpijaakko-Labba 1994 s. 224–230 Hennes framställning är här bitvis något oklar, men poängen för argumentationen torde ändå vara det ovan anförda.

¹⁷³ Korpijaakko-Labba 1994 s. 236, jfr även 233 f.

¹⁷⁴ Korpijaakko-Labba 1994 s. 238 f (cit. s. 239, 239)

¹⁷⁵ Korpijaakko-Labba 1994 s. 240

¹⁷⁶ Korpijaakko-Labba 1994 s. 244 (kursiv borttagen)

¹⁷⁷ Korpijaakko-Labba 1994 s. 60 (cit.), 242

Det sista är väsentligt. Enligt Korpijaakko-Labbas analys var det inte nyttjandet av markens resurser som skyddades, såsom Arell menade. Istället var rätten till fisket, jakten och renbetet uttryck för den rätt som tillkommer en markägare. När domstolarna skyddade skattlandsinnehavarens ensamrätt till nyttjandet av respektive resurs var det alltså en markägars rätt som försvarades.¹⁷⁸ Denna tolkning styrks ytterligare av fall där intrånget inte blott gjordes för att tillägna sig markens nyttigheter utan där någon försökt ta marken i besittning. Domstolarnas utslag och åberopade lagrum i sådana fall visar, menar Korpijaakko-Labba, att rättsskyddet avsett "äganderätten i sin helhet och inte enbart för de olika uttrycksformer äganderätten kunde ta."¹⁷⁹

Lapparnas rättsställning — arv och andra överlåtelse av mark

Det andra kriteriet för att fullständig äganderätt skall ha förelegat var att den skall ha varit möjlig att överföra. Korpijaakko-Labba undersöker här arv och andra överlåtelse. När det gäller arv tyder materialet på, att man tillämpat den normala lagstiftade ordningen för fast egendom, med ett undantag, nämligen att döttrar tycks ha kunnat arva lika som söner.¹⁸⁰ Just förfarandet vid arvsskifte har dock, som vi sett, spelat en betydelsefull roll i argumentationen mot att samerna varit ägare till sina skattland. Holmbäcks ståndpunkt, att överlåtelsen fastställts i domstol, och att rätten till landet därför grundats på inrymning, inte på arv, var länge accepterad. Korpijaakko-Labba finner denna uppfattning ohållbar och anför två argument för att visa detta. För det första påpekar hon, att "lapparna förhöll sig med stor vördnad till officiella dokument rörande deras land och vatten". Dokumenten sparades för att vid behov kunna användas i tvister och en granskning av rättspraxis visar, "att 'fastställelse' av arvsrätt ofta utnyttjades just i detta syfte för att säkra arvingen hans eller hennes rätt med tanke på eventuella tvister i framtiden." Det andra och avgjort tyngre argumentet är att det finns exempel som visar att "fastställelse domarnas kärna och tanken med det hela har varit just arvsrätten och inte domstolarnas påstådda dispositionsbefogenhet." Det inträffade att personer som haft laglig arvsrätt inte blev omnämnda i domstolens utlåtande, men det ledde inte till att arvsrätten gick förlorad. Tvärtom, den lagenligt arvsberättigades rätt försvarades och han kunde tillträda sin arvslott.¹⁸¹

Att döma av dessa fall måste man således anse det som klart, att arv var ett verkligt laga fång på det sätt som landslagen avsåg. Rättsgrunden låg inte i domstolens fastställelse utan i rättsinstitutionen. Rätten gick inte förlorad fastän den inte genast utnyttjades eller om domstolen redan tidigare skulle ha gett ett (felaktigt) domstolsutslag rörande samma arv.¹⁸²

Med tanke på vilken spridning Holmbäcks 'inrymnings'-argument vunnit, har det säkerligen varit mycket angeläget för Korpijaakko-Labba, att kunna visa att det var lagens arvsregler som var avgörande för tillträdet till arvslotten. Därigenom styrks uppfattningen att samernas skattland behandlats som vilken arvejord som helst.

Andra överlåtelse än genom arv var jämförelsevis ovanliga i lappmarkerna, men de förekommer ändå i tillräcklig omfattning för att kunna dra slutsatser om lapparnas rättsställning. Det finns några anteckningar om förpantning och rättegångsmaterialet ger exempel på att lappar sålt mark.¹⁸³ Ibland är det svårt att avgöra huruvida jordköpen skett i laga ordning. I en del fall står det klart att jordköpen gjorts utan man följt lagens föreskrifter, i andra fall har alla formkrav uppfyllts. Det väsentliga i Korpijaakko-Labbas analys är dock varken hur vanliga dylika transaktioner var eller

om gått lagenligt tillväga. Det viktiga är istället att domstolarna aldrig ansett att lapparna saknat kompetens att överlåta mark. Markerna var följaktligen överföringsbara och de samiska innehavarna kunde låta dem övergå i annans ägo.¹⁸⁴ Även på denna punkt går således Korpijaakko-Labba mot den uppfattning som Holmbäck hävdar. Han menade, som vi sett ovan, att lappskatteländen, med något undantag, inte blev föremål för uppbud, börsrätt och laga fasta. Korpijaakko-Labba tillbakavisar detta på empiriska grunder, men den centrala poängen är, att

hela materialet visar, att lapparna vid behov har ägt *befogenheten* att överlåta jord till annan person. Denna slutsats är å sin sida inte möjlig i annat fall än att man ansett att lapparna förfogat över sina land med en *rätt som var jämförbar med äganderätt*. Då man betraktar saken ur en privaträttslig synvinkel ser man att domstolen för det mesta tycks ha använt just denna benämning på rätten i fråga, fastän en riktig benämning med beaktande av jordnaturen vore *skattemannarätt*.¹⁸⁵

Om de samiska markinnehavarna inte hade haft denna ställning, så hade köparen inte haft laga fång till den mark han övertagit. Man kan inte överlåta en bättre rätt än den man själv äger. För Korpijaakko-Labba står det således klart att även det andra kriteriet för en fullständig äganderätt förelegat, varför hon kan sammanfatta sina resultat med slutsatsen,

att lapparnas rättsställning helt uppfyllt de krav som i allmänhet ansetts som väsentliga och nödvändiga kriterier för privat äganderätt (eller dess föregångare): lapparna har haft en enskild skyddad bruksrätt till sina land, och egendomen har varit överlåtlig inom lagstiftningens gränser. Dessa kriterier har uppfyllts och varit påvisbara inom ramen för lapparnas markanvändning trots att marken använts till renskötsel, fiske och jakt och inte alls till utövande av bondenäringar. Man kan inte komma "begreppet juridisk äganderätt" närmare än så.¹⁸⁶

Grunden för samernas äganderätt till markerna var vanligen urminnes hävd.¹⁸⁷

Skattlanden avgränsade med laga gränser

Delvis som en följd av att skyddet gentemot utomstående och befogenheten att överföra jord har varit två centrala komponenter i äganderätten, har också gränsväsendet utgjort ett väsentligt inslag när det gällt att klarlägga förekomsten av äganderätter. Korpijaakko-Labba framhåller att skattlanden (liksom byarna) har varit avgränsade — det vill säga utmärkta med vedertagna

Fotnot

¹⁷⁸ Korpijaakko-Labba 1994 s. 245–271, se ssk s. 248, 253, 258, 259, 263, 266, 268, 271

¹⁷⁹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 276 (kursiv borttagen)

¹⁸⁰ Korpijaakko-Labba 1994 s. 285. Enligt landslagen ärvde döttrar hälften av vad som tillkom söner när det gällde fast egendom på landet. Avvikelser från lagen till förmån för lokal sedvänja var inte unikt för Lappland.

¹⁸¹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 288 f (cit. s. 288, 288)

¹⁸² Korpijaakko-Labba 1994 s. 289

¹⁸³ Korpijaakko-Labba 1994 s. 292–297, 303 f

¹⁸⁴ Korpijaakko-Labba 1994 s. 297 ff, ssk s. 299

¹⁸⁵ Korpijaakko-Labba 1994 s. 302

¹⁸⁶ Korpijaakko-Labba 1994 s. 316

¹⁸⁷ Korpijaakko-Labba 1994 s. 305, 307 ff

rån och rör – i enlighet med det system för jordindelning som tillämpats i riket i övrigt, och vid förekommande gränstvister har man följt gängse rättspraxis för att lösa tvisterna. Gränserna mellan markenheterna har således haft juridisk status som laga gräns.¹⁸⁸ Klara avgränsningar av ägor har betraktats som en mycket viktig komponent i jordägarerätten. Att det svenska gränsväsendet haft full tillämpning i lappmarkerna ger därför ytterligare stöd för ståndpunkten att samernas markinnehav varit en fullständig äganderätt.¹⁸⁹

Skattejord eller kronojord?

Korpijaakko-Labba kommer alltså till tämligen entydiga resultat beträffande samernas äganderättsliga ställning till markerna i Lappland före 1700-talets mitt, och hon är väl medveten om att dessa resultat har relevans för nutidens tvister. I den tidigare licentiatversionen av avhandlingen noterar hon, att det hittills genomgångna källmaterialet "har visat, att samernas markanvändning i Västerbottens lappmarker i privaträttsligt hänseende har uppfyllt alla de kriterier och villkor för äganderätt, som Sveriges Högsta domstol uppställde [i Skattefjällsmålet], och t.o.m. mera."¹⁹⁰ Indirekt har hon genom denna del av undersökningen även börjat besvara frågan om vilken jordnatur skattlanden skall anses ha haft. För att avgöra den saken fortsätter hon emellertid med en studie av skattdrägningen av lappmarkerna.

Vissa av de rättshandlingar skattlandsinnehavare ansågs kompetenta att göra indikerar att skattlanden inte kunnat vara kronojord. Den som var åbo på kronojord kunde inte sälja eller förpanta jorden.¹⁹¹ Motsvarande påpekande torde kunna göras med anledning av tillämpningen av gängse arvsregler. I vissa domslut åberopas vidare lagrum, som utesluter möjligheten att det berörda området varit kronoallmänning. Stadganden rörande markanvändning på kronoallmänningar tillämpades inte i rättspraxis i lappmarkerna under undersökningsperioden.¹⁹² Dessa konstaterande leder Korpijaakko-Labba till den ganska försiktiga slutsatsen, att "rättshandlingarna beträffande skattlanden till sitt sakinnehåll var analoga med de handlingar som gällde skattejord." Definitiva slutsatser om vilken jordnatur det var fråga om förutsätter dock en kameralrättslig undersökning.¹⁹³

För att utröna skattlandens kamerala jordnatur undersöker Korpijaakko-Labba framför allt två saker. Vad betalade skattlandsinnehavarna till kronan? Vilka kameralrättsliga institutioner tillämpades?

Skatten blev en jordskatt

Redan den terminologi som används i källorna talar mot att marken varit av krononatur. Utlagorna benämns just "skatt", ej "avrad", som var termen för den avgift som betalades av åbor på kronojord.¹⁹⁴ Detta ensamt innebär dock inte nödvändigtvis att det varit fråga om skattejord. Holmbäck menade att skatten "icke var en jordskatt av samma natur som skatterna av hemman".¹⁹⁵ Arell ansåg, som vi sett ovan, att skatten ursprungligen var personell och att skatteomläggningen 1695 förvisso innebar ett försök att tillämpa det svenska jordskattesystemet i lappmarkerna, men att detta inte gjorde samerna till ägare av skattejord. Korpijaakko-Labba vill tillbakavisa dessa uppfattningar. Skattlängder från byarna i Kemi lappmark från 1500-talet visar visserligen att det då inte varit fråga om en jordskatt. Längderna anger "mantal" i betydelsen antal skattskyldiga män som grund för skatten. Runt 1600 sker dock en del förändringar i terminologi och uppställning, som tyder på att skatten istället kopplas till markinnehavet. Det svårdefinierade begreppet "mantal" ändrar innebörd och betecknar någon form av jordbeskattningsenhet. Det viktiga för Korpijaakko-Labba är här dock inte förändringen i Kemi lappmark i sig, utan att den följer utvecklingen i riket i övrigt, vilket hon menar att tidigare forskare bortsett ifrån. I

Lappland liksom i övriga delar av riket har mantalet förändrats till att bli ett jordskattetal.¹⁹⁶ Detta framkommer vid skattdrägningen 1602, då avsikten tydligtvis varit att tillämpa en besuttenhetsprincip helt analog med den som gällde skattebönder; lappen skulle vara fullsutten på sitt land, såsom skattebonden på sin jord.¹⁹⁷ Slutsatsen blir således, "att lapparnas jord- och vattenägor redan fr.o.m. 1602 varit föremål för skattdrägning, och att den skatt som betalades för dem hade karaktären av jordskatt."¹⁹⁸

Tillämpning av kameralrättsliga institutioner gällande för skattejord

I samma riktning pekar också tillämpningen av vissa kameralrättsliga institutioner. Regler för fastighetsbildning på skattejord – besuttenhetsprincipen och förbud att förminska skattejord – tillämpades även på skattlanden, som alltså i detta avseende kunde jämföras med bondehemman.¹⁹⁹ Dessa institutioner ger dock inte fullständig visshet om att samernas marker inte kunnat vara kronojord. Det gör däremot tillämpningen skattevraksinstitutionen. Om skatterna under tre år inte betalats kunde marken tillfalla kronan, vilket vore skäligen meningslöst att tillämpa om marken redan var kronans. Korpijaakko-Labba finner således att "lappskattelanden behandlats som skatteägor".²⁰⁰ Denna ståndpunkt styrks, menar hon vidare, av de händelser som föregick 1695 års skattdrägning.

Skattdrägningen 1695

– dess bakgrund och innebörd

Initiativet till den utdragna process som ledde fram till skattdrägningen 1695 (och en ny kolonisationspolitik) kom från landshövdingen i Västerbotten, Johan Graan. Bakgrunden var de växande svårigheterna att få samerna att arbeta i den gruvhantering som inletts i slutet av 1630-talet. Ur dessa problem föddes så småningom tanken att försöka öka lappmarkernas befolkning med svenska nybyggare. För att få klart för sig hur och var det kunde finnas utrymme för nybyggen var det enligt Graan nödvändigt att upprätta noggranna jordeböcker. Efter en del turer kom lantmänterarbetet igång, men det synes inte ha nått längre än till Ume lappmark. Korpijaakko-Labba vill lyfta fram en aspekt av detta arbete, som hon menar har förbisetts av tidigare forskare. Det gäller den vikt som tillmättes jordeböckerna. Både Holmbäck och Arell såg det faktum att samerna inte kunde hejda nybyggen som ett indicium på att de ej haft äganderätt till sina marker. Korpijaakko-Labba framhåller däremot Graans ständiga strävan att få till stånd en jordebok över alla lappbyars och samers enskilda land och fiskevatten. Endast om man visste var det fanns öde land

Fotnot

¹⁸⁸ Korpijaakko-Labba 1994 s. 321–335, ssk sammanfattningen s. 334 f.. Se här även Korpijaakko 1985a kap. 3.

¹⁸⁹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 317 f

¹⁹⁰ Korpijaakko 1985a s. 156

¹⁹¹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 292, 302, 316

¹⁹² Korpijaakko-Labba 1994 s. 250, 253, 277

¹⁹³ Korpijaakko-Labba 1994 s. 344

¹⁹⁴ Korpijaakko-Labba 1994 s. 365

¹⁹⁵ Holmbäck 1922 s. 13, se även s. 18 och det av K. B. Wiklund skrivna avsnittet s. 26

¹⁹⁶ Korpijaakko-Labba 1994 s. 347–350, 356 f

¹⁹⁷ Korpijaakko-Labba 1994 s. 353

¹⁹⁸ Korpijaakko-Labba 1994 s. 359

¹⁹⁹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 361 ff

²⁰⁰ Korpijaakko-Labba 1994 s. 363 f (cit. s. 364)

och huruvida det fanns lappar som var mer än fullsättes (d.v.s. hade mer land än han förmådde bruka), kunde man avgöra om och i så fall var det fanns utrymme för nybyggesanläggningar.²⁰¹ Graans uttalade avsikt, att kartläggningsarbetet skulle ge samerna "en bekräftelse på deras hävd av de landen och vattnen som de besatt",²⁰² och det faktum att arbetet 1671 sattes igång, leder Korpijaakko-Labba till slutsatsen,

att man utgick ifrån, att lapparna i förhållande till kronan hade jordrättigheter som åtnjöt "egendomsskydd". Om man ansett att lapparnas land var kronans egendom, skulle det inte finnas någon logisk förklaring till upprättandet av jordeböcker m.fl. åtgärder som en del av händelseförloppet. Man skulle inte ha behövt några undersökningar, mätningar eller rannsakingar över "var och ens land och vatten", då det varit möjligt att ordna markanvändningen såsom man önskade allt efter behov.²⁰³

Kort därefter började det dock framkomma uppfattningar som inte tillerkände lappmarkernas samer äganderätt till sina marker, och i förarbetena till skattelagningen 1695 rådde vissa oklarheter beträffande grunden för skatten.

Statsmaktens inställning uppvisade en viss tvetydighet. I förarbetena till 1673 års kolonisationsplakat sades, att lapparna endast hade bruksrätt till sina marker, medan 1673 års bergverksprivilegier jämställde lappars rätt med skattebönders.²⁰⁴ När sedan Lapplands skattefrågor aktualiseras på nytt på 1690-talet, visade det sig att åtminstone en del ämbetsmän var okunniga om vad lapparnas skatt baserades på. Så småningom lade en kommission ett förslag om att man "till grund för skattelagningen i så stor utsträckning som det var möjligt, skulle ta den mark som lappen hade för renskötsel, jakt och fiske".²⁰⁵ Av detta kan man, såsom t.ex. Arell, få intrycket att en sådan beskattningsgrund var en nyhet, men om Korpijaakko-Labba har rätt i sin tidigare analys, var detta redan den rådande ordningen.²⁰⁶ Den beskattningsmetod som till slut kom att sättas i verket innebar att varje by sammantaget skulle erlägga en fast summa i skatt. Bland motiveringarna till denna ordning, som alltså avvek från det ursprungliga kommissionsförslaget, fanns att en skatteläggning i proportion till marken skulle ha gett lapparna en bättre rätt till marken. "Vi stöter här för andra gången på en inställning hos myndigheterna, enligt vilken man inte borde tillerkänna lapparna en med äganderätt jämförbar rätt till marken. Orsaken är densamma som i det föregående fallet, nämligen den, att nybyggesverksamheten var betjänt av en annan slags lösning."²⁰⁷

Frågan är då vad detta innebar för lapparnas rättsliga ställning. Skatten betalades förvisso byvis, men de jordeböcker som upprättades efter 1695 visar, att skattelagningen åtminstone i de södra lappmarkerna (Ume, Pite och Lule) skett för varje enskild skattskyldig för sig och grundats på skattlandet. Byns skattebelopp erhöles genom enkel addition av de enskildas belopp. För de nordliga lappmarkerna (Torne och Kemi) är det mer osäkert hur skattelagningen gått till.²⁰⁸ Rättspraxis efter 1695 visar därtill, "att såväl lapparna som rättsväsendet ansåg att skatterna uttryckligen gällde den mark som den enskilde skattebetalaren innehade." Skattelagningen 1695 förefaller inte heller ha förändrat lapparnas privaträttsliga ställning som ägare till sina land.²⁰⁹ Man fortsatte dessutom att tillämpa minskningsförbudet för skattskyldig jord på de enskilda skattlanden, trots att skattesumman nu var ålagd byn som helhet. Således fortfor skattlandet även efter 1695 att vara "en självständig jord- och skatteenhet, vars område skulle bibehållas oförändrat som garanti för skatteförmågan."²¹⁰ Sammantaget leder detta Korpijaakko-Labba till slutsatsen, "att sambandet mellan jorden, skatten och rätten till jorden förblev oförändrat trots skattelags-

beskattningen." Förändringen 1695 rörde blott skatteuppbörden. De materiella grunderna för beskattningen kvarstod oförändrade. Rättspraxis tillsammans med de nya jordeböckerna gav nu lapparna ett fastighetssystem "som i intet väsentligt formellt eller materiellt avseende avvek från dem som gällde för böndernas fastighetsindelning."²¹¹

Visar anläggandet av nybyggen att samerna ej ägde marken?

Denna bild av de samiska skattlandsinnehavarnas rättsliga ställning i slutet av 1600-talet avviker tämligen markant från tidigare forskares uppfattning. Den dominerade åsikten hade varit att kolonisationsplakaten 1673 och 1695 samt, kanske i synnerhet, skogsordningen 1683 definitivt hade omintetgjort möjligheten att etablera en äganderätt till skattlanden. Både Holmbäck och Arell framhöll skattlandsinnehavarnas oförmåga att hindra nybyggare från att slå sig ner som ett tecken på att samerna ej ägde sina land. Korpijaakko-Labba menar att detta är en felaktig tolkning. I en del byar verkar man visserligen ha haft återkommande problem med intrång från nybyggare, och rättsväsendet kan ha tappat kontrollen över situationen, men det betyder inte att domstolarna bortsett från lapparnas rätt till marken. Av rättspraxis att döma kunde inte nybyggen anläggas på skatteland utan innehavarens tillstånd. Nybyggare som slog sig ner utan tillstånd ålades att lämna området. Möjligheten att ta upp ett nybygge på någons ägor har inskränkts till fall då ifrågavarande lapp haft mer mark än han skattat för, det vill säga man har följt fullsuttensprincipen. Tillstånd till inrymning kunde också ges om ett land konstaterats vara öde, efter att ha tillfallit kronan såsom skattevrak. Även om det stundtals kan ha varit svårt att få hugade nybyggare att lyda lagar och förordningar innebär inte detta att rättsväsendet upphört att skydda lapparnas rätt. Tvärtom. Korpijaakko-Labba menar, "att man vid beviljandet av tillstånd att uppta nybygge gjorde tydlig skillnad på å ena sidan kronojord och å andra sidan skattlappars ägor. Man har visat klar respekt för de rättsprinciper som gällde vid skatterätt då nybyggen grundades på lappars ägor. Det skedde med andra ord antingen på basen av lappens samtycke eller inom ramen för den kameralrättsliga rättens gränser."²¹²

Fotnot

²⁰¹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 374–379

²⁰² Korpijaakko-Labba 1994 s.380 (kursiv borttagen)

²⁰³ Korpijaakko-Labba 1994 s. 382

²⁰⁴ Korpijaakko-Labba 1994 s. 384, 391

²⁰⁵ Korpijaakko-Labba 1994 s. 396 f, 401 (cit. s. 401, kursiv borttagen)

²⁰⁶ Jfr Korpijaakko-Labba 1994 s. 427 f

²⁰⁷ Korpijaakko-Labba 1994 s. 405 f (cit. s. 406) I vissa delar av lappmarkerna betalade man skatt till flera riken. Den byvisa beskattning skulle gälla de byar som enbart betalade skatt till Sverige och de som betalade till Sverige och Ryssland, medan byar som även skattade till Danmark skulle behålla sin gamla ordning. (s. 407 f)

²⁰⁸ Korpijaakko-Labba 1994 s. 411 ff

²⁰⁹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 418 ff (cit. s. 418)

²¹⁰ Korpijaakko-Labba 1994 s. 424 f (cit. s. 425)

²¹¹ Korpijaakko-Labba 1994 s. 428 Skattelagsbeskattning åsyftar förhållandet att flera bruksenheter åsattes en gemensam skattesumma att ansvara för. Korpijaakko-Labba (s. 410, 427) påpekar att detta innebar en tillämpning av ett system som tidigare använts i det svenska riket, då en by bestående av flera gårdar skattades till ett visst belopp, som sedan utgjordes av gårdarna gemensamt efter en fördelning som kunde justeras internt av byns medlemmar.

²¹² Korpijaakko-Labba 1994 s. 437 f, 443 (cit. s. 438). Jfr även s. 424

Skogsordningen 1683

Återstår så slutligen frågan om vilken roll 1683 års skogsordning skall tillmätas. Denna sade att skogar, som inte giltigt kunde bevisas tillhöra någon enskild person eller samfällighet, var kronans egendom, vilket innebar att det i princip inte längre fanns något herrelöst land. För Holmbäck innebar den också att möjligheten för samerna att hävda äganderätt till skattlanden slutgiltigt utraderades. Korpijaakko-Labba betonar att förordningen innehöll tydliga regler för hur avvitrningen – särskiljandet mellan enskilda ägor och kronans – skulle ske. Fanns det lagliga rår (gränser) skulle dessa respekteras, saknades sådana skulle fullsuttenhetsprincipen råda, så att var och en tilldelades så mycket skog att han kunde anses som fullsutten.²¹³ I den mån skattlanden hade laga gränser – vilket Korpijaakko-Labba som vi sett hävdar var det vanliga – borde följaktligen inte förordningen ha påverkat samernas ägor. Nu gjordes emellertid inga avvitrningsförrättningar på grundval av 1683 års förordning. Korpijaakko-Labba får därför indirekt söka skapa en uppfattning om vilka verkningar den kan tänkas ha haft. Hon finner då en del rättsfall, som visar dels att man gjort tydlig skillnad mellan allmänning och marker i enskild ägo, dels att de kriterier som användes för att fastställa att ett område var att anse som allmänning stod i samklang med förordningens kriterier för avvitrning av allmänning. Även på denna punkt tillbakavisar hon således Holmbäcks ståndpunkt; 1683 års skogsordning kan inte ha haft några dramatiska konsekvenser för lapparnas egendomsförhållanden.²¹⁴

Sammanfattning

Korpijaakko-Labba ansåg sig ha kullkastat många av de föreställningar som styrt och motiverat de nuvarande egendomsförhållandena i Lappland. I kort sammanfattning hävdade hon 1) att äganderätt var en relevant kategori i den samiska ekonomin, 2) att äganderätt till jord kan uppkomma oavsett hur jorden nyttjas, eftersom knapphet kan uppkomma inom alla markanvändningsformer, 3) att den svenska lagen skyddat äganderätt till jord oavsett hur jorden nyttjats, 4) att samernas markinnehav har skyddats såsom äganderätt till jord och således motsvarat skattebondens rätt till sin jord, 5) att samernas marker varit skattejord, samt 6) att denna ordning upprätthållits i rättspraxis åtminstone till 1739.²¹⁵ Den andra sidan av dessa resultat var att samernas marker inte kunde vara kronojord. Den nutida ordningen, med statligt ägande och begränsade nyttjanderätter för samerna måste följaktligen ha uppkommit efter 1700-talets mitt, ty, som hon avslutade den tidigare licentiat-versionen, ”inom ramen för denna studie har det inte kunnat påvisas juridiskt hållbara grunder för uppkomsten av vad som enligt nutida tolkningssätt utgör begreppet statens jord i Lappmarken.”²¹⁶

Nils Johan Päiviö (2001)

Om Korpijaakko-Labba har rätt återstår följaktligen frågorna om hur samernas starka rättsställning gick förlorad och hur lappmarkerna kom att betraktas som statens egendom. Nils Johan Päiviö²¹⁷ tar upp dessa spörsmål i sin studie Lappskatteländans rättsliga ställning i Sverige (2001). Hans undersökning omfattar tiden från mitten av 1600-talet fram till 1886 års renbeteslag och den är utformad som en mikrostudie, där två samiska släkters markinnehav och rättsliga ställning står i fokus.

Samernas marker görs till föremål för myndighetsutövning

De förändringar, som intresserar Päiviö, ägde rum efter 1700-talets mitt. När det gäller förhållandena innan dess menar Päiviö att hans undersökningar bekräftar Korpijaakko-Labbas slutsatser:

skattlanden har betraktats som skattejord och innehafts med en rätt motsvarande skattemannarätt. ”Man kan konstatera att samernas relation till sina egna marker inte har skilt sig från de grundläggande kriterierna i den svenska jordäganderätten som rådde i riket i övrigt.” Följaktligen bör samernas rätt benämnas äganderätt.²¹⁸ Emellertid inleddes en omsvängning när det gäller rättskyddet av markägorna med 1749 års lappmarksreglemente, och kanske än mer med 1760 års lappfogdeinstruktion. Därefter skedde något, som enligt Päiviö kraftigt försämrade skattlandsinnehavarnas ställning. ”Samernas markanvändningsfrågor lyftes bort från tingsrätterna och placerades under länsstyrelserna. Istället för att som tidigare ha hanterats på samma sätt som vanliga fastigheter blev nu lappskatteländan föremål för myndighetsutövning; en väsentlig förändring när det gäller den rättsliga statusen.”²¹⁹ Följden blev att samerna fränkades äganderätten till sina land.

I 1749 års lappmarksreglemente ”kan man för första gången se att frågor rörande markanvändningen blir föremål för myndighetsutövning.” Päiviö syftar här på hanteringen av nybyggesverksamheten. Tillstånd till nybyggen inom lappmarken hade tidigare givits av häradsrätterna, där samerna var representerade. Enligt det ny reglementet skulle ansökan göras hos landshövdingen, varefter denne lät sin fogde syna nybygget för att avgöra om det var lämpligt för jordbruk. Besluten flyttades således längre bort från de direkt berörda, och framför allt, beslut om anläggande av nybyggen upphörde att vara en fråga om rättsutövning. Lappskatteländan behandlades inte längre på samma sätt som vanliga fastigheter. De övergick till att bli föremål för myndighetsutövning. Detta drag förstärktes av 1760 års lappfogdeinstruktion, som bland annat fastställde den praktiska hanteringen i anslutning till inrymning på lappskatteland.²²⁰ Päiviö noterar hur detta fick genomslag i rättspraxis i undersökningsområdet (Jukkasjärvi och Enontekis), eller kanske snarare i att rättspraxis upphör. Lappfogdeinstruktionen började fungera som rättskälla, till vilken man hänvisade vid tvister, och samerna fränkades kompetens att besluta om markupplåtelser. Sådana frågor skulle anmälas till kronombudsmannen, som därefter skulle höra berörd lappby. ”Av domböckerna kan man skönja att samer försökte hävda sina rättigheter som tidigare men fick inte längre rättsordningens bekräftelse på detta. Därmed kom också tvisterna vid tingen att upphöra med tiden.” Efter 1774 förekom i princip inga tvister om skattland vid de undersökta tingen. Beslutsmakten hade överförts till en statlig ämbetsman och de samiska markanvändningsfrågorna hade stöpts om till en fråga om myndighetsutövning.²²¹

Fotnot

²¹³ Korpijaakko-Labba 1994 s. 446 f

²¹⁴ Korpijaakko-Labba 1994 s. 448 f, 452 f. Föreställningen att all mark inom lappmarkerna skulle ha varit kronoallmänning hade hon, som vi sett ovan, kunnat avvisa med hänvisning till att de lagrum som tillämpades. Hon nämner detta på nytt här: ”Den lagstiftning som tillämpats på rättsförhållandena lapparna emellan, ha utan undantag gällt äganderätt eller skattemannarätt till jorden. Inte i något fall har sådana rättsregler gällt som varit avsedda att tillämpas på kronoallmänningar.” (s. 448)

²¹⁵ Jfr Korpijaakko-Labba 1994 s. 468

²¹⁶ Korpijaakko 1985b s. 215

²¹⁷ Nils-Johan Päiviö (1949-) doktorand i juridik vid Uppsala universitet.

²¹⁸ Päiviö 2001 s. 28 ff, 49, 68, 94 (cit. s. 94)

²¹⁹ Päiviö 2001 s. 12

²²⁰ Päiviö 2001 s. 11, 40, 42 (cit. s. 40)

²²¹ Päiviö 2001 s. 66 ff (cit. s. 68) Se även den sammanfattande formuleringen s. 37.

Staten tillväler sig äganderätten till markerna

Tolkningen av skeendet i undersökningsområdet i Jukkasjärvi försvåras något av att den samiska markanvändningen kan ha förändrats i riktning mot ett mera kollektivt bruk av lappbyns marker. Skattlanden skulle alltså ha minskat sin betydelse som enskild egendom.²²² Som vi sett fann även Arell att skattlands-målen försvann ur domstolsmaterialet från Enontekis kring 1780 och han tolkade detta som ett tecken på en förändring inom den samiska ekonomin. Skattlandens betydelse klingade av vid övergången till storskalig rennomadism, de upphörde att hävdas och förekom därför inte i marktvister. När land och vat-ten inte längre brukats skulle de såsom 'odisponerade' komma att betraktas som krono, enligt Arell. Päiviö noterar sålunda på motsvarande sätt att renskötseln kan ha ändrat karaktär i riktning mot ett mer kollektivt bruk av lappbyns marker och därmed en svagare individuell anknytning till de enskilda skattlanden. Han tar däremot inte detta till utgångspunkt för något resonemang om vad som kan ha betingat förändringen av jordebokstiteln till krono. Den förändringen ter sig i Päiviös framställning snarare som en maktkamp mellan krona och samer, där kronan utgick med segern.

Grunden för denna tolkning är en studie av skeendet i Ume lappmark, där Päiviö särskilt undersökt Granbyn. När det gäller de enskilda lappskattelandens rättsliga status förefaller en utveckling liknande den i Jukkasjärvi ha ägt rum där, om än något senare. "Lappskattelandsinstitutionen levde kvar längre i söder, men från början av 1800-talet flyttas hanteringen av lappskatteland bort från häradsrätterna till länsstyrelserna, efter hårt politiskt tryck från de regionala myndigheterna."²²³ Landshövdingen J. G. af Donner ansåg att lappskattelanden skulle anses som kronojord och att kronombudsmannen hade rätt att disponera över dem som han fann lämpligt. Detta väckte motstånd och i anslutning till tinget i Jokkmokk 1793 tog också häradsrätten ställning mot landshövdingens linje. I denna dragkamp segrade dock statsmaktens representanter ganska snart. Landshövdingens position stärktes genom att domstolarna började godta de inrymningar han utfärdade. Dessutom skedde förändringar i terminologin. Uttryck som 'vanlig nyttjorätt' och 'uteslutande nyttjorätt' började träda i äganderättens ställe, och runt 1810 dök kronojord upp som beteckning på skattlandens karaktär. Denna förskjutning tycks ha varit fullt genomförd 1824, då i stort sett all mark, som disponerades av samer, hade fått titeln kronojord. "I korta drag gick det till på detta sätt när staten 'förvällade' sig äganderätten till lappskattelanden", noterar Päiviö lakoniskt.²²⁴ Historien därefter kom att handla om hur samerna i anslutning till avvittringsstadgan 1873 kom att tillförsäkras vissa avgränsade rättigheter till renbete, vilka kunde liknas vid servitut, som belastade de vid avvittringen bildade fastigheterna, samt hur dessa och en del vidhängande rättigheter fastställdes i 1886 års renbeteslag. Jämfört med rättsställningen halvtannat sekel tidigare hade emellertid inte samerna givits rättigheter, de hade frångått sina marker.²²⁵

Till det yttre är Päiviös historieskrivning inte alldeles olik Holmbäcks, men eftersom deras utgångspunkter är helt olika blir deras tolkning av skeendet diametralt motsatta. För Holmbäck var överflyttningen av markanvändningsfrågor från domstol till landshövding ett stöd för uppfattningen att lappskattelanden var kronojord. För Päiviö blir det i det närmaste att likna vid en stöld. Han använder inte det ordet, men skriver, att den legala grunden för överföringen är höljd i dunkel. "Sannolikt finns ingen legal grund för denna åtgärd." Den gav emellertid

hade ett starkt skydd för sin besittning av markerna. Så man kan säga att detta var ett smidigt sätt av myndigheterna att desarmera ett problem, vilket hade varit svårt att genomföra i domstolarna, eftersom detta hade kommit i konflikt med grundläggande principer i svensk rättstradition. Det kan diskuteras om inte denna utveckling, också i sig själv var främmande för svensk rättstradition.²²⁶

Det kan med andra ord inte råda något tvivel om att Päiviö anser att statens tillägnelse av markerna saknar laglig grund. Detta betonas ytterligare av hans påpekande att staten knappast blir rättmätig ägare till marker endast på grund av att någon tar sig för att ändra i jordeböckerna. Lappskattelanden har, menar Päiviö, bevisligen varit av skattenatur, men någon gång under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet har jordebokstiteln ändrats till krono. "Den legala grunden för detta framgår inte någonstans. Något laga fång i juridisk mening är det inte fråga om. En ändring av titlarna av någon tjänsteman eller myndighet utgör definitivt inget laga fång."²²⁷

Päiviös uppfattning ligger här helt i linje med den underförstådda ståndpunkten i Korpijaakko-Labbas 'kompletterande kommentar' till förenings- och säkerhetsakten 1789. Hon framhöll, som vi sett ovan, att jorden skulle behålla sin urgamla kamerala natur, och hon såg detta som en komplettering till skyddet av äganderätten. Förändringar i detta avseende fick ske blott med stöd av lag eller laga dom. Rent administrativt genomförda ändringar av jordnaturen vore inte förenliga med rättsordningens äganderättsskydd. Detsamma gäller följaktligen även för en överflyttning av skattlandsinnehavarnas markanvändningsfrågor från domstol till den statliga förvaltningsmyndigheten (konungens befallningshavande), eftersom det innebar att marken behandlades som kronojord. Dåtidsens parter var mycket medvetna om denna distinktion, vilket framgår av ett rättsfall från slutet av 1730-talet. Exemplet illustrerar även hur olika tolkningarna av ett källmaterial kan bli. En av tvistepunkterna var just vilken instans som skulle handha tvisten. Korpijaakko-Labba, som lämnar en ganska utförlig presentation av fallet, betonar att både häradsrätten och lagmanstinget i Piteå fastslog, att eftersom skattlandet var av skattenatur skulle frågan avgöras av domstol. Till saken hör också att frågan fördes vidare till Svea hovrätt, som begärde att kammarkollegium skulle utreda frågan om skattlandens jordebokstitel. Utredningen verkar dock inte ha slutförts.²²⁸ Samma rättsfall återges av Holmbäck, som istället

Fotnot

²²² Päiviö 2001 s. 55 f, 66, 68 f

²²³ Päiviö 2001 s. 71

²²⁴ Päiviö 2001 s. 102 ff (cit. s. 104) Päiviö bygger delvis på ett så vitt bekant ännu opublicerat manus ("Samernas skattland efter 1750") av Lennart Lundmark. Denne har publicerat ett sammandrag av sin studie i Samefolket nr 1 och 2 2000. Lundmarks slutsats är att "Orsakssambanden har vänts bakfram av en del forskare. Det var inte för att skattelanden var kronojord som länsstyrelsen tog makten över dem. Det var därför att länsstyrelsen lagstridigt tog makten över skattelanden som de började betraktas som kronojord. I den fortsatta analysen av samernas landrättigheter bör man därför fästa stor vikt vid länsstyrelsernas agerande från 1700-talet och framåt." (Lundmark 2000 s. 24)

²²⁵ Päiviö 2001 s. 104-123, Bedömning att samerna frångått sina marker ligger implicit på fler ställen, se t.ex. 123 och i sammanfattningen s. 129 ff

²²⁶ Päiviö 2001 s. 71

²²⁷ Päiviö 2001 s. 123

²²⁸ Korpijaakko-Labba 1994 s. 453-462, ssk s. 460 ff.

ett friare utrymme för myndigheterna att vidtaga åtgärder som kom att inskränka samernas markanvändning, än fallet hade varit om dessa prövats i domstolarna, där ju samerna

betonar, dels att osäkerheten i lagmansrätten²²⁹ var så stor att man hänvände sig till högre instans för att utröna om skattlanden var av skattenatur, dels att landshövdingeämbetet hävdade att de var av krononatur. För Holmbäck visar fallet i första hand att "uppfattningen om kronans rätt till lappskattlanden icke på allvar brutit igenom" i de lokala domstolarna.²³⁰

Kronojord – en förutsättning för avvitrningen och renbeteslagen

Meningsskiljaktigheter om hur äganderättsituationen såg ut före mitten av 1700-talet och om hur det kom sig att den överväldigande merparten av lappmarkerna därefter behandlats som kronojord griper direkt in i dagens äganderättsvister, eftersom nutidens fördelning av marker och rättigheter i mycket hög grad är resultatet av åtgärder som vilade på förutsättningen att lappmarkerna (och betydande delar av fjällområdena nedan lappmarkerna) var kronojord. Både avvitrningen och 1886 års renbeteslag byggde på denna förutsättning. Avvitrningen innebar (förenklat) att man drog klara gränser mellan statliga och enskilda ägor, varvid man också skulle se till att varje hemman fick tillräckligt med mark för att klara försörjningen. Därför tilldelades svaga hemman mark av kronan. Ser vi till fjällregionen i sin helhet kom avvitrningen i Jämtland och Härjedalen att ske enligt en stadga från 1820, medan den i Lappland fullgjordes enligt 1873 års avvitrningsstadga.²³¹ Gränsdragning behövdes givetvis endast där det rådde oklarheter. Befintliga skattlagda hemman med laga gränser skulle ej beröras av avvitrningen. Det är här problemen börjar torna upp sig, och de gäller såväl samerna som nybyggarna. Även den som avvisar uppfattningen, att samerna hade skattemannarätt/äganderätt till skattlanden, ställs inför frågor om huruvida laga gränser beaktats och om kronans äganderättsanspråk alltid varit befogade. Hur tillförlitliga var jordeböckerna om man ville fastställa äganderättsförhållanden? Har skattläggning på vederbörligt sätt blivit införd i jordebok? Var jordeboksrubriceringen krono liktydig med att kronan ägde fastigheten?

Lennart Stenman (2001)

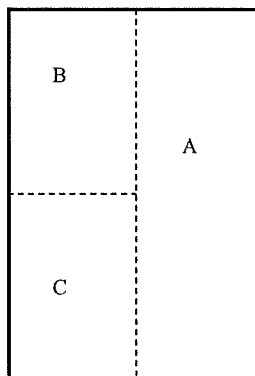
Lennart Stenman²³² tar upp dessa frågor i sin bok *Rätten till land och vatten i historisk belysning*, som i första hand diskuterar de privata markägarnas rätt, men även berör samernas rätt.

Skattläggning, laga gränser och avvitrning – vad är problemet?

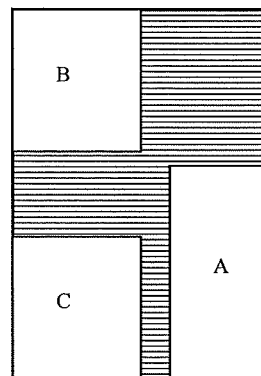
Problematiken ser ut på ungefär följande sätt. Enligt 1873 års avvitrningsstadga skulle fastigheter avgränsas och skattläggas, där så inte tidigare skett. Marker som ej tillfördes något enskilt hemman – överlappsmarker – blev statlig egendom. Stadgan utgick från att befintliga lappmarkshemman inte var formellt skattlagda och gränsbestämda; kanske kunde man kalla dem provisoriska hemman. Marken betraktades alltså formellt sett alltså som kronojord, varför administrativa omfördelningar var möjliga att genomföra. Svaga (provisoriska) hemman kunde tilldelas skogsmarker, men det är också möjligt att de som haft tillträde till stora arealer fick se dessa minskas när hemmanets gränser fastställdes och enskilda ägor avskildes från statliga. Om den stora arealen redan hade varit skattlagd och gränsbestämd skulle den inte ha berörts av avvitrningen. Stenman illustrerar med nedanstående figur vad som kunnat inträffa om ett ursprungligt "stamhemman" av en eller annan anledning kommit att delas upp innan avvitrning ägt rum. A är den ursprunglige innehavaren av stamhemmanet, B och C har köpt var sin fjärdedel. Eftersom stamhemmanet redan hade bestämda yttergränser skulle mar-

ken delas mellan de tre delägarna. Om staten inte beaktat den ursprungliga yttergränsen kan utfallet av avvitrningen ha sett sig som i figuren bredvid, där det streckade området markerar det område, som blev satt som kronoöverlappsmark.

Stamhemman före avvitrning

Utfallet efter avvitrning

Om stamhemmanet varit skattlagt och således fått laga gränser skulle ett utfall i enlighet med figuren ovan innebära att samtliga tre berörda markägare berövats mark av staten vid avvitrningen. Om det däremot inte funnits laga gränser har alla fyra parter erhållit sin rättmätiga del (givet att jorden formellt varit krono). Knäckfrågan blir därför i vilken utsträckning det förekommit formell skattläggning före 1873.²³³ Stenman påpekar att varken myndigheter eller tidigare forskare tycks ha seriöst beaktat möjligheten att så varit fallet.²³⁴

Har det förekommit formell skattläggning före 1873?

Källmaterialet för undersökningar av skattläggningar och gränsbestämningar för 1873 är i vissa avseende lite problematiskt,²³⁵ och Stenman har haft begränsade möjligheter att utföra detaljstudier. Han har istället fokuserat på de plakater, reglementen, förordningar, brev o.d. som Kungl. Maj:t utfärdat angående lappmarkernas kolonisation för att se vad dessa hade att säga om skattläggning. Redan 1695 års lappmarksplakat sade att nybyggen skulle skattläggas efter det att den skattefria perioden löpt ut. I 1749 års lappmarksreglemente sades att nybygget efter frihetsårens utgång skulle "geometrice avtagas och skattläggas". Motsvarande återfinns även i 1760 års lappfogdeinstruktion. Det borde därför ha genomförts både provisionella (provisoriska) och formella skattläggningar. Om det vore korrekt, som det sades i förarbetena till 1873 års avvitrningsstadga, att det inte ägt

Fotnot

²²⁹ Lagmansrätt var egentligen en instans mellan häradsrätt och hovrätt. Tinget i lappmarkerna var lagmansting, men deras funktion var densamma som häradsting, se Granqvist 2004 s. 11.

²³⁰ Holmbäck 1922 s. 48 f (cit. s. 48)

²³¹ 1820 års avvitrningsstadga för Jämtland utsträcktes med vissa smärre justeringar 1825 till att gälla även för Härjedalen, se Almquist 1928a s. 449, 460. Utförliga beskrivningar av 1873 års avvitrningsstadga i Almquist 1928a 481 ff och Stenman 1983 s. 66 ff.

²³² Lennart Stenman (1931–) Kulturgeograf, verksam vid Uppsala universitet och Karlstad universitet. Har efter avhandlingen om avvitrningen i Västerbottens län bedrivit forskning bl.a. om rätten till land och vatten ur olika historiska perspektiv.

²³³ Stenman 2001 s. 2 f, 31 f, 49 f

²³⁴ Stenman 2001 s. 53 Se även hans självkritik s. 73.

²³⁵ Stenman 2001 s. 7 ff, 72

rum någon regelrätt skattläggning och avvittring före 1873, så skulle "samtliga myndigheter systematiskt [ha] brutit mot 1749 års reglemente".²³⁶ Det är alls inte otänkbart. Skattläggningen i Norrland, och framför allt i lappmarkerna, var problematisk. Gångse metoder för att bedöma ett hemmans skattekraft kunde inte utan vidare tillämpas i norr, där odlingsförutsättningarna och försörjningsbasen skilde sig avsevärt från Syd- och Mellansverige. När 1873 års stadga utformades utgick myndigheterna från att endast provisionell skattläggning ägt rum, det vill säga den hade skett efter vissa tumregler, men den hade inte inbegripit gränsbestämning och uppskattning av bärkraft enligt laglig skattläggningsmetod.²³⁷

Hur har det då egentligen varit? Stenman får stanna vid konstaterandet, att det är svårt att hitta fastställda beslut om formella skattläggningar och gränsbestämningar, men "så mycket lättare att hitta kungliga brev, resolutioner och förordningar, vilka skapat förutsättningar för att genomföra sådana förrättningar." Materialet ger också spridda indikatorer på att det förkommit förrättningar, men det är omöjligt att fälla några generella omdömen. Skall rätten till land och vatten avgöras måste varje hemmans historia följas för sig.²³⁸

Är jordebokens kronorubricering att lita på?

Man kan således inte utan vidare utgå från att lappmarkshemmanen skulle omfattas av avvittringen och att det skulle dras en gräns mellan enskild och statlig egendom. Sådana gränsdragningar kan ha kommit att ske på marker, som redan var i enskild ägo. Inte heller kan man utan vidare ta för givet att rubriceringen krono i jordebok är korrekt. Åtminstone sedan 1762 hade nybyggare i Lappland kunnat förvärva äganderätt ('evärderlig skatterätt') till sina hemman. Från 1817 skulle man inte behöva skattlösa sitt hemman, utan när man började betala skatt (och om man uppfyllt odlingskravet) skulle nybygget omedelbart anses som skatte och införas som sådant i jordeboken. I Västerbotten har dock myndigheterna inte efterlevt detta. Därför kom många skattehemman, som alltså besutits med full äganderätt, att stå kvar som kronohemman vid avvittringen.²³⁹

Motsvarande problem infinner sig i fall då lappskatteländ omvandlats till nybyggen. Allteftersom det klarnade att myndigheterna inte längre betraktade samerna som ägare till skattlanden, valde en del av dem att låta insyn sina land som nybyggen, för att på så sätt trygga sin rätt till markerna. Sådana nybyggen kom ibland att senare delas upp i två eller flera hemman. Vid avvittringen gränsbestämde dessa senare uppkomna hemman och marker som låg mellan de avgränsade fastigheterna blev kronoöverlappsmarker (jfr figuren ovan). En sådan fördelning var dock felaktig. I och med att det fanns ett ursprungligt nybygge (ett stamhemman), så borde all mark inom detta fördelats mellan de hemman som senare uppkommit genom uppdelning av nybygget; ingenting skulle alltså ha gått till kronan.²⁴⁰

Ovanpå detta kommer sedan naturligtvis frågan om lappskatteländens status som sådana. Stenmans bedömning är att Lappland inte kan betraktas som herrelöst land när 1683 års skogsordning proklamerade att kronan var ägare till all ödemark. Skogsordningens tillämplighet, och således kronans äganderättsanspråk, i Lappland kan därför ifrågasättas. Lappskatteländens förefaller också uppfylla HD:s kriterier för äganderätt, såsom de formulerades i skattefjällsmålet.²⁴¹ Därmed är dock inte frågan om äganderätten avgjord. Stenman menar att det fordras mer forskning om själva indelningen och om vad som hänt med enskilda skattland för att komma fram till svar på frågan om vem som har bättre rätt till land och vatten ovan odlingsgränsen.²⁴² Redan på grundval av vad som nu är känt borde man däremot kunna slå fast, att "rätten till lappskatteländ vid varje tidpunkt [blir] jämförbar med rätten till skattehemman." Deras

jordnatur borde alltså ligga närmre skatte än krono.²⁴³ Detta kan både direkt och indirekt inverka på förutsättningarna för avvittringen. Indirekt genom att nybyggen, teoretiskt sett, borde få samma jordnatur, som den mark de anlades på.²⁴⁴ Visserligen utmönstrades begreppet lappskatteländ under 1800-talet successivt ur det kamerala språket till förmån för begreppet renbetesfjäll, och det användes inte i 1873 års avvittringsstadga, men, tillfogar Stenman, "avvittringen var en administrativ åtgärd, och administrativa myndigheters åsikt borde inte ha påverkat äganderättsförhållandena."²⁴⁵

Stenman är tämligen försiktig med att driva teser och dra långtgående slutsatser. Hans undersökningar har i påfallande utsträckning en probleminventerande karaktär och de gjordes mot bakgrund av aktuella markkonflikter. Även om det i dessa konflikter riktats en hel del kritik mot 1873 års avvittringsstadga, anser inte Stenman att det finns skäl att försöka göra en total översyn av avvittringen. Den har trots allt "betytt mycket för att klarlägga rätten till land i Lappland." Istället bör man inrikta sig på att "justera de misstag som begicks vid förrättningarna".²⁴⁶ Vad Stenmans undersökningar visat är, att det funnits utrymme för misstag. De förutsättningar avvittringen baserades på – att ingen avvittring eller formell skattläggning ägt rum i Lappland för 1873 och att markerna var av krononatur – kan ifrågasättas.²⁴⁷ Hur långtgående konsekvenser detta har för de nuvarande fördelningen av marker är svårt att säga. Det beror inte bara på nybyggenas kamerala status utan kanske i än högre grad på lappskatteländens.

Gerhard Hafström (1977)

Frågan huruvida rubriceringen krono i jordebok är liktydig med statlig äganderätt har behandlats även av Gerhard Hafström.²⁴⁸ Svaret blev nekande. För vissa typer av fastigheter, som place-rats under kronorubrik, kunde han visa att de inte nödvändigtvis var statens egendom.²⁴⁹ I flertalet av hans exempel baseras slutsatserna på rättsmaterial, som utvisade att staten inte var ägare till de undersökta fastigheterna. Ett fall var dock avsevärt mer kontroversiellt, skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. Hafströms slutsatser gick här emot den dom som nyligen (1976) fällt i Hovrätten för Nedre Norrland. Vid tillkomsten av 1886 års renbeteslag tolkades jordebokens rubricering 'Krono under

Fotnot

²³⁶ Stenman 2001 s. 29–33, 52, cit s. 30, 31

²³⁷ Stenman 2001 s. 49, 51

²³⁸ Stenman 2001 s. 54 ff, 61 (cit. s. 54)

²³⁹ Stenman 2001 s. 31, 65–70

²⁴⁰ Stenman 2001 s. 110 f, 118 f Stenman har undersökt ett konkret exempel och kan konstatera, att man åtminstone vid avvittringen ovan odlingsgränsen i Ume lappmark brutit mot gällande bestämmelser.

²⁴¹ Stenman 2001 s. 18, 106 f

²⁴² Stenman 2001 s. 25

²⁴³ Stenman 2001 s. 107

²⁴⁴ Stenman 2001 s. 28

²⁴⁵ Stenman 2001 s. 105

²⁴⁶ Stenman 2001 s. 48

²⁴⁷ Stenman 2001 s. 71

²⁴⁸ Gerhard Hafström (1904–1985) Docent i historia vid Stockholms högskola 1950, professor i rättshistoria vid Lunds universitet 1955–1970. Omfångsrik rättshistorisk produktion, vilken bl.a. innefattar en lärobok i fastighetsrättens historia.

²⁴⁹ Hafström 1977 s. 78, 81, 90

enskild disposition' som att skattefjällen var kronans egendom. Detta var enligt Hafström en felaktig tolkning. Skälet till att det stod krono i jordeboken måste ha varit något annat än att marken hade betraktats som kronoegendom. Hafström grundar denna ståndpunkt på hur kronan agerat under avvittringen. Skattefjällen hade då inte betraktats som kronans egendom.

Samernas ställning hade blivit alltmer trängd under den framskridande avvittringen. Efter att de protesterat mot hur de undanträngdes utfärdades ett kungligt brev om bestämmande av säkra gränser för renbetesstrakterna den 20 april 1841. Enligt detta brev skulle skattefjällen avmätas och eventuellt behövliga tillskott skulle göras från disponibla kronomarker. Det gjordes en "bestämd tredelning mellan lappallmogen, enskilda jordägare och Kronan". Hafström menar därför att skattefjällen inte förutsattes vara kronans egendom, och han anser att de efterföljande avvittringsförrättningarna styrker detta. "Vid dessa förrättningar framstod kronan icke såsom ägare till eller företrädare för skattefjällen." Samma åsikt uttalades av Länsstyrelsen i Jämtland 1868. I jordeböcker före 1881 redovisades skattefjällen under rubriken "Skattlagde fjell", men 1881 ändras detta på ett sätt som gav dem titeln 'Krono under enskild disposition'. Hafström försöker klargöra anledningen till denna förändring, men det viktiga är att jordebokstiteln nu avvek från den uppfattning som kom till uttryck vid avvittringsförrättningarna. Det troliga är, menar Hafström, att man vid tillkomsten av 1886 års renbeteslag utgick från jordebokstiteln och antog att kronan var ägare till skattefjällen, vilket alltså skulle vara felaktigt. Han får härvid anledning att påpeka, "att sättet för redovisningen i jordeboken icke kunnat tillägna kronan en äganderätt, varpå den icke av annan grund kunnat göra anspråk gällande."²⁵⁰

Har staten laga fång till markerna?

Vad Hafström säger om skattefjällen är alltså ungefär detsamma som Päiviö sade om skattlanden i lappmarkerna. En myndighets ändring av jordebokstitlar är inte något laga fång. Detta konstaterande öppnar för en annan infallsvinkel på problemet: Även staten bör kunna styrka sina anspråk på äganderätt. Och då krävs, skriver Stenman, "andra bevis än 1683 års skogsordning och 1873 års avvittringsstadga". Stenman hade här i första hand de privata markägarna i åtanke, de som "under hela kolonisationsperioden och fram till idag varit tvingade att bevisa sin äganderätt". Motsvarande krav borde rimligen ställas även på staten. "Det kanske verkar primitivt, när markägare säger, att staten har stulit våra marker /.../, men kan inte staten åberopa andra bevis än de som hittills redovisats, d.v.s. 1683 års skogsordning och 1873 års avvittringsstadga med senare tillägg, ligger det nära till hands att tala om konfiskering. Var finns statens fångehandlingar?"²⁵¹

Liknande tankar har framförts av Bertil Bengtsson, som tar sikte på de svårigheter som uppstår om det är korrekt att samerna tidigare varit ägare till lappskattelanden. I skattefjällsmålet tillerkändes förvisso inte samerna bättre rätt till de utvalda fastigheterna, men HD sade mera allmänt, att det inte kunde uteslutas att samerna genom ockupation och urminnes hävd skulle ha kunnat förvärva en rätt som motsvarade skattemannarätt, och alltså att de har kunnat vara jordägare. Om marker har erkänts som samisk egendom (individuellt eller kollektivt) fram till mitten av 1700-talet, så kan dessa inte ha påverkats av 1683 års skogsordning. Vad har då staten för grund för sin äganderätt idag? "Någon överlåtelse är det inte fråga om. Något vanligt förvärv genom hävd blir knappast heller aktuellt; för hävd krävs lagfart, och någon lagfart har /.../ inte staten på fastigheterna; den har inte ens gjort något ordinärt förvärv av dem." Inte heller verkar det hållbart att hävda att samerna i mer än hundra år

tyst accepterat att staten varit ägare. HD underkände ett sådant argument i skattefjällsmålet, eftersom samerna varit i ett sådant underläge gentemot statsmakten att en eftergivlig hållning varit svårfrånkomlig. Dessutom, tillfogar Bengtsson, "är det okänt att passiviteten ensam skulle medföra att /.../ äganderätt till en fastighet övergår från den ena till andra." Han utesluter inte helt möjligheterna att statens kulle kunna få fram något som skulle styrka äganderätten, men förhåller sig skeptisk till om det ginge att få det strikt juridiskt korrekt.²⁵²

□□□

Fotnot

²⁵⁰ Hafström 1977 s. 91–101, cit. s. 91, 94, 99. Som vi sett ovan betraktade Holmbäck det kungliga brevet 1841 som en vändpunkt i den tidigare stegvis försämrade positionen för samerna, men han uppfattade det inte som ett tecken på att kronan inte ansåg sig som ägare till skattefjällen. Holmbäck utgick från att fjällen var kronans egendom och samerna blott haft en nyttjanderätt. 1841 års kungliga brev avsåg, enligt Holmbäck, inte att ändra något härvidlag.

²⁵¹ Stenman 2001 s. 119

²⁵² Bengtsson 1994 s. 528 f (cit. s. 529, 529), se även Bengtsson 1991 s. 7

Istället för slutsatser

Avsikten med denna uppsats har inte varit, och kunde omöjligt vara, att den skulle utmynna i slutsatser om vem som har bättre rätt till markerna. Syftet har inskränkt sig till att presentera forskning om fjällregionens äganderättsfrågor och förhoppningsvis har ståndpunkter, argument och meningsbrytningar framgått ovan. Istället för slutsatser tänkte jag därför nöja mig med att peka på ett område som fortfarande återstår en hel del att göra och där ökad klarhet möjligen kunde vara till viss hjälp i dagens äganderättstvister.

Lennart Stenman betonar upprepade gånger att för att förstå dagens äganderättssituation räcker det inte att studera vad som skett efter utfärdandet av 1873 års avvittringsstadga, utan man måste fokusera på perioden som föregick denna.²⁵³ Särskilt önskvärt vore att få en klarare bild av vad som skett under det dryga sekel som föregick fastställandet av den nuvarande ordningen, det vill säga tiden från 1700-talets mitt till tiden runt 1870- och 1880-talet. Två processer förefaller inledas kring 1700-talets mitt, men det är oklart om och i så fall hur de hänger samman. Den ena är en förändring av äganderätten och ägosystemet, den andra är en förändring av statsmaktens förhållningssätt till samiska anspråk och marktvister. När det gäller äganderätten verkar det ha skett en övergång från ett system av splittrat till ett avsevärt mer samlat ägande, samtidigt som rättsskyddet försköts från brukare till formell ägare. Utfallet blev en ägarställning som gav ägaren rätt till, om inte alla så åtminstone det mesta av de nyttigheter som kunde utvinna från marken. Samerna tillerkändas inte denna position. Statens förhållningssätt förändrades. Samernas markanvändningsfrågor fördes över från domstolarna till den statliga länsförvaltningen. Utfallet av denna överföring blev att staten placerades i den nya ägarställningen.

Betydelsen av att inneha den samlade, formella ägarställningen kom ganska snart att bli allt tydligare. I viss utsträckning var detta en följd av ett utmärkande drag hos marken som resurs. Mark är inte ett fixerat objekt utan en källa till ett föränderligt flöde av nyttigheter att tillgodogöra sig.²⁵⁴ Områden som givit jakt och vinterbete började därutöver ge råvara för sågverksindustri. Skogsråvarans värde bidrog till att möjliggöra småskaligt (animalieinriktat) jordbruk som värdesatte slätterängar och -myrar. Det strömmande vattnet, som haft värde för fiske och renbete fick ett värde som transportmedel för timmer och sedermera som elproduktionsmedel. Fjällregionen lämnade alltså ett alltmer mångfacetterat flöde av nyttigheter. Kontrollen över det växande flödet och de inkomster det kunde generera tillföll den samlade ägaren, och det var denna position staten utifn genom att behandla markerna som kronojord. Det var också utifn denna position, som den genomförda avvittringen och renbeteslagen blev möjlig. Men hur uppkom den situation där dessa företeelser blev möjliga? Forskningsläget tenderar här ge mer frågor än svar.

På en punkt synes merparten av forskarna vara tämligen eniga. Samerna hade under 1600-talet och en bit in på 1700-talet en stark rätt till jakt, fiske och renbete. Skiljelinjerna går mellan hur man karakteriserar denna rätt. Holmbäck ser det blott som en nyttjanderätt; Bäärnhielm ser det som en dispositions- eller brukningsrätt, som visserligen kunde vara skyddad, men inte var en äganderätt, eftersom en sådan ännu inte var konstruerad; Hultblad ser det som brukningsrätt, som man förvisso kunde överlåta på ett sätt som liknar fast egendom, men som ändå inte var en jordägarätt; Arell håller öppet för möjligheten att samerna haft en äganderätt till de specifika nyttigheterna, men ej till marken som sådan; och Korpjaakko-Labba ser rätten till nyttigheterna som ett uttryck för att samerna var just jordägare. Meningarna går alltså isär, inte bara ifråga om vem som var ägare, utan om vad som var föremål för ägande, samt om det över huvud taget är meningsfullt att tala om ägare.

Ännu en punkt där Korpjaakko-Labba, Päiviö och Holmbäck förefaller vara eniga är att de lokala domstolarna åtminstone en bit in på 1700-talet betraktade lappskatteländen som skattejord. Beträffande det yttre skeendet därefter är de två senare ense. Samernas markanvändningsfrågor överfördes från domstolar till den statliga förvaltningsmyndigheten. Tolkningarna av skeendet skiljer sig dock åt. För Päiviö gränsar det till stöld, för Holmbäck blir det en bekräftelse på att marken ägdes av kronan, vilken upplät den åt samerna. Hultblad instämmer i att marken blott var villkorligt upplåten åt samerna och han menar att deras markanvändning var sådan, att individuellt jordägarande till strikt avgränsade markområden inte uppstod. Korpjaakko-Labba betonar däremot att lappskatteländen var avgränsad med klara gränser i vederbörlig ordning. Både Päiviö och Arell noterar emellertid att samernas markanvändning förändrades mot slutet av 1700-talet så att den individuella anknytningen till skattlanden skulle ha försvagats och vissa resurser inte längre brukades. Arell binder samman denna observation med att land och vatten, som klassades som "odisponerade" kom att betraktas som krono. Om så skett förutsätter det att staten redan ansåg sig vara den egentlige markägaren.²⁵⁵ I annat fall hade det knappast räckt att i slutet av 1700-talet och under 1800-talet notera att ett område var odisponerat för att göra det till krono. Om Maria Ågren har rätt ökade skyddet för den formelle ägare vid denna tid, medan hävd förlorade sin ställning som grund för äganderätt. Tanken att ägande kunde avklinga om man ej brukade marken avvisades. Hade staten erkänt de samiska innehaven såsom ägande borde detta ha skyddats oavsett om marken för tillfället brukades eller ej. Så har man uppenbarligen inte gjort. Att likställa odisponerad med krono förutsätter därför att marken redan var i statlig ägo. Påpekanden om att samerna inte skulle ha betraktat markerna som föremål för individuellt ägande utan som något som tillhörde samfälligheten (sitan eller lappbyn) och som kunde omfördelas efter en behovsprincip, saknar här relevans. Marken skulle i så fall ändå varit i enskild ägo, inte statlig, och därvidlag inte skilt sig från andra samfälligheters (by, socken, härad) kollektiva innehav.

De parallella förändringsprocesserna – äganderättsbegreppet, statens förhållningssätt till olika anspråk, den konkreta markanvändningen, nyttighetsflödet från marken – gör skeendet svårångat. Om man kunde vinna större klarhet i vad som skett skulle man kanske också skapa en lite stabilare grund i bedömningarna av nutidens tvister. Med detta menar jag inte att historiker skulle kunna lösa samtidens konflikter. Däremot skulle man kunna väga in värderingen av hur förutsättningarna för den nuvarande ordningen tillkommit när man bedömer vad som är att anse som skäligt och rättvist idag. Förändringar av ägosystem innebär också en omfördelning av rättigheter till nyttigheter. Kännedom om hur stor omfördelningen var och på vilken grund den vilade när den nuvarande fördelningens förutsättningar tillkom, kan vara relevant att ta fasta på i hanteringen av nutidens fördelningskonflikter. Det blir dock ofrånkomligen nutidens värderingar och rättvisepuffatningar som bestämmer vad som skall tillmätas vilken vikt. Historiska data betyder inget i sig själva. Dagens konflikter kan endast lösas av dagens aktörer. Men det skadar inte att veta vad det är som skall värderas.

Fotnot

²⁵³ Stenman 2001 s.3, 9, 71 f, 94, 98, 140

²⁵⁴ Jfr i någon mån Hahn 2000 s. 25, som säger att naturresurser är multifunktionella.

²⁵⁵ Kanske är detta även Arells egen åsikt. Han betraktar t.ex. stundtals skatten som en avgift, som betalas för att få använda en nyttighet (se t.ex. Arell 1977 s. 128, 234) Det skulle då ha snarare ha varit en avrad än en skatt.

Litteratur

- Almquist, Jan Eric, "Det norrländska avvitringsverket" i *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring* Utgiven av Sällskapet för utgivandet av Lantmäteriets historia Del 1 (Stockholm, 1928a)
- Almquist, Jan Eric, "Skogskommissionerna under det karolinska enväldet" i *Svenska lantmäteriet 1628–1928. Historisk skildring* Utgiven av Sällskapet för utgivandet av Lantmäteriets historia Del 1 (Stockholm, 1928b)
- Almquist, Jan Eric, *Om ärftlig besittningsrätt till jord före det sjuttonde seklets slut. En studie i romersk och svensk rätt* (Uppsala, 1929)
- Almquist, Jan Eric, "Till frågan om skattebondens jordägarerätt under perioden 1719–1789" *Minnesskrift ägnad 1734 års lag II* (Stockholm, 1934)
- Almquist, Jan Eric, *Svensk rättshistoria III. Fastighetsrättens historia*. Efter föreläsningar av Professor Jan Eric Almquist 3 rev. uppl. (Stockholm: Juridiska föreningens förlag, 1964)
- Amft, Andrea, *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. 2 uppl. (Umeå, 2002)
- Arell, Nils, *Rennomadismen i Torne Lappmark – markanvändning under kolonisationsepoken i fr. a. Enontekis socken*. (Umeå, 1977) [Geografiska institutionen, Umeå universitet, Meddelande nr 24 / Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 17]
- Arell, Nils, *Kolonisationen i lappmarken – några näringsgeografiska aspekter* (Stockholm: Esselte Studium, 1979)
- Bengtsson, Bertil, *Statsmakten och äganderätten* (Stockholm: SNS förslag, 1987)
- Bengtsson, Bertil, *Samernas rättigheter till naturresurser i svensk rätt* Institut för rettsvitenskap: Skriftserie nr 13 (Tromsø, 1991)
- Bengtsson, Bertil, "Samernas rätt och statens rätt" *Svensk Juristtidning* 1994
- Brännman, Erik, *Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering* (Lund: C. W. K. Gleerup, 1950)
- Bäärnhelm, Mauritz, "När bönderna blev självägande. Från förhistorien till nya jordabalken" *Svensk Juristtidning* Årg. 55, Hft 5 (1970)
- Bäärnhelm, Mauritz, "Sameland och samerätt. Ett aktuellt minoritetsproblem i rättshistorisk belysning" i *Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg* Skrifter utgivna av Institutet för rättshistoriska studier, Serien II Bd 5 (Stockholm, 1977)
- Bäärnhelm, Mauritz, "Från samfällt bruk till enskilt ägande. Vad lär oss samfälligheternas och allmänningarnas historia om bondens rätt till jorden?" i *Om äganderättens historia. Nordiskt rättshistoriskt symposium i Åbo den 1.–3.12.1983* (Red.) Pia Letto-Vanamo (Helsingfors universitet, 1984)
- Bäärnhelm, Mauritz, "Vad lagboken berättar" i *Äganderätten i lantbrukets historia* Mats Widgren (Red.) Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8 (Stockholm: Nordiska museet, 1995)
- Cramér, Tomas – Prawitz, Gunnar, *Studier i renbeteslagstiftning* (Stockholm: PA Nordstedt & Söners förlag, 1970)
- Dovring, Folke, *De stående skatterna på jord 1400–1600* Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XLIX (Lund: C. W. K. Gleerup, 1951)
- Ekeberg, Birger, *Om frälseränta* (Stockholm, 1911)
- Eliasson, Per, *Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875* Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 25 (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, 2002)
- Eriksson-Treanter, Anna, *Anspråk och argumentation. En studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland, ca 1830–1870* (Uppsala, 2002)
- Ernby, Eibert, *Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet*. *Studia Historica Upsaliensia* 64 (Uppsala, 1975)
- Granér, Staffan, *Samhård och rågång. Om egendomsrelationer, ägoskiftet och marknadsintegration i en värmäländsk skogsbygd 1630–1750* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 86 (Göteborg, 2002)
- Granqvist, Karin, *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation*. Skrifter från Institutionen för historiska studier 8 (Umeå, 2004)
- Hafström, Gerhard, *Den svenska fastighetsrättens historia* 3 uppl. (Lund: Studentlitteratur, 1969)
- Hafström, Gerhard, "Jordebok och äganderätt" i *Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg* Skrifter utgivna av Institutet för rättshistoriska studier, Serien II Bd 5 (Stockholm, 1977)
- Hahn, Thomas, *Property Rights, Ethics and Conflict Resolution. Foundations of the Sami Economy in Sweden* *Acta Universitatis Agriculturae Sueciae Agraria* 258 (Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences, 2000)
- Herlitz, Lars, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden* Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 31 (Göteborg, 1974)
- Holmbäck, Åke, *Om lapps kattelandsinstitutet och dess historiska utveckling* SOU 1922:10 (Stockholm, 1922)
- Hultblad, Filip, *Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*. *Acta Lapponica* XIV (Stockholm: Nordiska museet, 1968)
- Inger, Göran, "Stiernhöök och jordägarerätten" i *Fastighetsrättsliga studier till minnet av Sten Hillert* (Uppsala: lustus förlag, 2002)
- Ingers, E., *Bonden i svensk historia Del II* (Stockholm: Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag, 1948)
- Isaksson, Svante, *Ingen frid i fjällen* (Skellefteå: Ord & Visor förlag, 1999)
- Isaksson, Svante, *När staten stal marken* (Skellefteå: Ord & Visor förlag, 2001)
- Jonsson, Per, *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättssuppfattning i förproletär bergslagsmiljö* (Landskrona: Bokförlaget Reformatio, 1989)
- Konung Gustaf den förstes registratur Band XIV (Stockholm, 1893)
- Korpijaakko, Kaisa, *Samerna och jordägarerätten 1. Lappmannarättigheternas privaträttsliga ställning från 1500-talet till medlet av 1700-talet* Diedut nr 3 1985 (Kautokeino: Sámi Instituhtta, 1985a)
- Korpijaakko, Kaisa, *Samerna och jordägarerätten 2. Jordbeskattning, jordnaturer, nybyggarverksamhet och skogs-lagstiftning i lappmarken från 1500-talet till medlet av 1700-talet* Diedut nr 4 1985 (Kautokeino: Sámi Instituhtta, 1985b)

- Korpjaakko-Labba, Kaisa, *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland. En rättshistoriks utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet* (Helsingfors: Juristförbundets förlag, 1994)
- Kuylensstierna, Carl W. U., *Om rekognitionsskogar och under bruk skatteköpta hemman. Med särskild hänsyn till å desamma förbehållna enskilda rättigheter* (Lund, 1916)
- Kyle, Jörgen, *Striden om hemmanen. Studier kring 1700-talets skatteköp i västra Sverige* Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg nr 31 (Göteborg, 1987)
- Loit, Alexander, "När kronans jord blev böndernas. Börsrättsköpen under Johan III:s tid" i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige* (red) Margareta Revera & Rolf Torstendahl (Lund: Studentlitteratur, 1979)
- Lundmark, Lennart, "Samernas skatteland. Med särskild syftning på tiden efter 1750 (II)" *Samefolket* nr 2 2000
- Malcus, Kerstin, "Erik XIV och 1500-talets statsvetenskapliga forskning." *Scandia* nr 1 1969
- Malcus, Kerstin, *Maktpolitik och länsrättslig förvaltning. Den regalrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet.* Bibliotheca Historica Lundensis XXV (Lund: CWK Gleerup, 1971)
- Mörner, Magnus, "Samers och indianers rätt till jorden – en historisk jämförelse inför Högsta domstolen" *Historisk tidskrift* nr 4 1980
- Nationalencyklopedin* Bd 10 (Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker, 1993)
- Niskanen, Kirsti, "Husbondeväldets röst. Äktenskap, egendom och kön under första delen av 1900-talet" i Britt Liljeval – Kirsti Niskanen – Maria Sjöberg (Red.) *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid* Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 15 (Stockholm: Nordiska museet, 2001)
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi* Ny rev. uppl. Bd 13 (Stockholm, 1910)
- Päiviö, Nils Johan, *Lappskattelandens rättsliga utveckling i Sverige. En utredning om lappskattelandens och de samiska rättigheternas utveckling från mitten av 1600-talet till 1886 års renbeteslag* Diedut nr 3/2001 (Kautokeino: Sámi Instituhtta, 2001)
- Rosén, Jerker, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid* Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Samfundet i Lund XLVI (Lund: C.W.K. Gleerup, 1949)
- Rosén, Ulla, *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880* Bibliotheca Historica Lundensis 79 (Lund: Lund University Press, 1994)
- Ruong, Israel, *Samerna* (Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers, 1969)
- Ruong, Israel, *Samerna i historien och nutiden* (Stockholm: BonnierFakta, 1982)
- Rydeberg, Göran, *Skatteköpen i Örebro län 1701–1809* Studia Historica Upsaliensia 141 (Uppsala, 1985)
- Samernas skattefäll I–IV* (Stämningsansökning och domstolsinlagor 1966–1968, dupl.)
- Samernas vita bok* Bd 3 (Stockholm, 1975)
- Schalling, Erik, "Skatterätt, stadgerätt och frälserätt. En historia om äganderättens relativitet." *Historisk tidskrift* nr 1 1927
- Sjöberg, Maria, "Släkt, kön och egendom. Kring det äldre samhällets egendomsrättsliga villkor" i Britt Liljeval – Kirsti Niskanen – Maria Sjöberg (Red.) *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid* Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 15 (Stockholm: Nordiska museet, 2001)
- Stenman, Lennart, *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker* Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen Uppsala universitet 83 (Uppsala, 1983)
- Stenman, Lennart, *Rätten till land och vatten ur ett svedjefinskt perspektiv* Forskningsrapport 98:6 (Karlstad: Högskolan i Karlstad, 1998)
- Stenman, Lennart, *Rätten till land och vatten i lappmarkerna i historisk belysning* Karlstad University Studies 2001:3 (Karlstad, 2001)
- Styffe, Carl Gustaf, "Framställning af de så kallade grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige intill slutet af sextonde århundradet, med anledning af den uppdiktade berättelsen om ett riksdagsbeslut på Helgeandsholmen 1282" *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar* 24 (1864)
- Thomson, Arhur, *Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809–1866. Ett bidrag till Lantmannapartiets förhistoria.* I (Lund, 1923)
- Wallerström, Thomas, *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi.* Del 1 Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1995)
- Winberg, Christer, *Grenverket. Studier rörande jord, släkt-skapssystem och ståndsprivilegier.* Rättshistoriskt bibliotek 38 (Stockholm, 1985)
- Wirsell, Gunnar, *Om kronans jordeböcker 1541–1936* (Stockholm: PA Norstedt & söners förlag, 1968)
- Ågren, Maria, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850* Studia Historica Upsaliensia 166 (Uppsala, 1992)
- Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd* Rättshistoriskt bibliotek LVII (Stockholm: Nerenius & Santérus förlag, 1997)
- Åqvist, Gösta, "Till den svenska regalrättens historia" *Rättshistoriska studier XI* Skrifter utgivna av Institutet för rättshistoriska studier, Serien II Bd 11 (Stockholm, 1985)
- Äganderätten i lantbrukets historia* Mats Widgren (Red.) Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8 (Stockholm: Nordiska museet, 1995)
- Österberg, Eva, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skatte-tryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600* Bibliotheca Historica Lundensis 43 (Lund: CWK Gleerup, 1977)

Denna rapport är den sextonde rapporten i FjällMistras rapportserie (ISSN 1652-3822).

Alla rapporter som produceras i denna serie, plus andra skrifter utgivna av FjällMistra, finns tillgängliga som pdf-filer under rubriken "publikationer" på FjällMistras hemsida:

www-fjallmistra.slu.se

Layout: Anders Esselin, forskningskommunikatör FjällMistra.
E-post: anders.esselin@szooek.slu.se

Forskningsprogrammet FjällMistras arbete ska resultera i ett effektivare mångbruk av naturresurser i fjällområdet. Målet är att ta fram kunskap och planeringssystem som kan bidra till en långsiktigt hållbar utveckling i fjällen och som kan bidra till att de konflikter som finns mellan olika naturresursanvändare i fjällen blir lättare att hantera.

FjällMistra är ett av ett 20-tal stora forskningsprogram inom Mistra (Stiftelsen för miljöstrategisk forskning).

